

WOŁYŃ I JEGO MIESZKAŃCE

w r. 1863.

Krótkie opisanie gubernii Wołyńskiej

pod względem

jeograficznym i statystycznym

przez

Łowicki
F. N. *Łowicki*

DREZNO.

DRUK I NAKŁAD J. I. KRASZEWSKIEGO.

1870.

~~2. 2497~~

D-143/94

139925

Od Autora.

Kilkoletnią pracą zebrane dorywcze notatki o Wołyniu podajemy dzisiaj do druku. Wy-
magania nauki od prac jeograficznych i statys-
tycznych są w obecnym czasie tak wielkie,
że podobnej wartości materiału, nieoczyszczo-
nego jeszcze naukową krytyką i nieukształto-
wanego w organiczną całość, nigdybyśmy się
nie ośmielili wystawić na widok publiczny,
gdyby nie ta okoliczność, że zupełna niezna-
jomość własnego kraju i kompletny brak no-
cyj — nawet rudymenarnych — o obecnym
jego stanie, coraz bardziej daje się uczuwać
na każdym niemal kroku prywatnego i pu-
blicznego naszego życia. Życ zresztą w nie-
wiadomości o tem, co się codziennie nogą
potrąca i o co się mimowolnie każdy nieustan-
nie ociera — jest żyć w ciemnocie i apatyi;

a współczesne życie innym jest znamieniem naznaczone, inny mieć winno charakter. Więc ustępując gwałtownej potrzebie życiowej, popełniamy ten błąd w obliczu nauki, że posyłamy do druku pracę, która nie jest jeszcze w stanie uzyskać jej sankcyi. Wymagania nauki są żelazne, kształceniu się i rozwojowi podległe; wymagania życia bezwarunkowe i nieubłagane. Dla tego pośpieszamy z naszym dobytkiem, jakkolwiek szczupłym i nieuporządkowanym, przed trybunał publiczności myślącej i pracującej; może też i u nas znajdzie się cośkolwiek pożytecznego, potrzebom chwili odpowiadającego — jakie zardzawiałe wspomnienie pod szerniałemi grobowiskami tlejące, lub nowowynaleziona liczba, świadcząca o bolach społecznego żywota.

Ażeby pożytecznie żyć i pracować dla kraju, potrzeba go naprzód znać, potrzeba jego stan rzeczywisty i przyszły, jego dostatki i nędzę, bogactwa i potrzeby, niedole i zbytki, jego nakoniec prawa i bezprawia, słowem wszystko czem jest nabrzmiałe jego duchowe i społeczne życie, znać i ciągle mieć w duszy obecnem, ażeby skutecznie i zgodnie

wywiązywać się z synowskich względem niego obowiązków. Jakaż to jeszcze daleka meta! wieleż to jeszcze trudności i zawad, potrzebaby zwalczyć, ażeby dotrzeć do tego celu! Dla nas, więcej niż dla naszych braci, bliższych i dalszych; bośmy jeszcze nie we względzie poznania i opisanja naszej prowincyi nie działali. A wszak prawa do życia rościmy jednakie, chociaż częstokroć nie znamy nawet gruntu, na którym podstawy tego życia oprzeć się powinny. — Bez znajomości rzeczy niema opinii, bez opinii nie ma woli i czynu, bez czynu niema przyszłości i życia.

Czuając oddawna potrzebę bliższego i systematycznego oznajomienia publiczności z obecnym stanem naszej prowincyi, powzięliśmy zamiar opisać ją jak można najwszechstronniej i najdokładniej. W tym celu od lat czterech poczęliśmy zbierać dorywcze wiadomości o Wołyniu, gdzie tylko zaczerpnąć je było można — z podróży i gazet, z urzędowych raportów i prywatnych relacyi, z własnych wspomnień i opowiadań znajomych. Materiał ten po części spożytkowaliśmy w korespondencyach z *za Buga* do Gazety Codziennej i Polskiej

w latach 1860 i 1861; ale znacznie większa część jego została w tece. Ażeby utworzyć zeń jakąś całość, potrzeba go było dopełnić jeszcze nowemi poszukiwaniami, a następnie puścić się w pielgrzymkę po gubernii i wiele rzeczy sprawdzić na miejscu, dowiedzieć się, opisać, przekonać. Tu nam los stanął na zawadzie, i zebrane materiały przez dwa lata leżały bezużytecznie.

Wiedząc dziś iż są ludzie, którzy pracować na obranej przez nas drodze przedsięwzięli, o czem i w tym roku z dzienników Warszawskich i Wileńskiego przekonaliśmy się, że zatem znajdują się tacy, co nasz materiał zużytkują, zdecydowaliśmy się ogłosić go drukiem, ażeby ulżyć im móżu pierwszych poszukiwań, najmniej dostępnych, podając bodaj w najtreściwszem skróceniu nagromadzone przez nas dane. Jest to szkielet tylko zamierzonej pracy, szkielet, którego próżnie potrzeba jeszcze wypełnić, nagie kości odziać żywym ciałem i urobić na członki, nakoniec tchnąć weń dech żywota. My sami przy zmianie okoliczności nie omieszkamy wrócić do tego zajęcia, a tymczasem może kto się znaj-

dzie, co raźniej i umiejętniej od nas poprowadzi rozpoczętą pracę.

Podajemy więc czytelnikowi krótkie opisanie dzisiejszej gubernii Wołyńskiej pod względem jeograficznym i statystycznym, uprzedzając go, ażeby zapatrywał się nań jako na materiał, jako na kanwę, na której jeszcze wytknąć obraz potrzeba; ażeby nie szukał w nim dokładności i wszechstronności, równie jak naukowej ścisłości danych statystycznych. Tu jeszcze wszystko jest do sprawdzenia, rozwinięcia, dokomplektowania. Uwagi i sprostowania, jakieby ludzie mniej więcej znający swoją prowincję mogli uczynić, byłyby dla nas, jak i dla każdego, oddającego się podobnej pracy, szacownym nabytkiem, tem bardziej, że prace tego rodzaju nigdy prawie usiłowaniami jednostek dokonane być nie mogą. Krytyki się nie obawiamy, bo żadna krytyka nie dorówna nam w surowości zapatrywania się na naszą pracę; a każde rozumne słowo, przestrogi lub rady, może być pożytecznem podróznemu, gdy się udaje ścieżką, na której zaledwo ślad stopy ludzkiej dopatrzeć może.

VIII

Część opisową i statystyczną wybraliśmy z własnych notatek, zaczerpniętych zarówno ze źródeł urzędowych jak i prywatnych; wspomnienia historyczne wzięliśmy w znacznej części z jedyne go u nas w tym rodzaju dzieła: Starożytna Polska Balińskiego i Lipińskiego. I to jest wszystko cośmy mieli pod ręką. Wieleby zapewne obecne opisanie Wołynia można jeszcze było rozszerzyć, skorzystawszy z innych ogłoszonych już drukiem źródeł, ale na to potrzeba mieć biblioteki, księgarnie i t. d., czego w obecnej chwili pozbawieni jesteśmy.

N.

Dnia 31. Marca 1863. roku.

Tambów.

Wołyn i jego Mieszkańce.

Część Geograficzna.

I.

Granice. — Powierzchnia. — Rzeki. — Przyrodzone bogactwa. — Rozległość. — Podział administracyjny. — Herb i mundur obywatelski.

Dzisiejsza gubernia Wołyńska (między $45\frac{1}{2}^{\circ}$ — 52° szerok. i $41\frac{1}{3}^{\circ}$ — 47° dług.), sformowana w r. 1796, składa się z dawnego województwa wołyńskiego, powiększonego dwoma powiatami województwa kijowskiego, żytomirskiego i owruckim. Tak przynajmniej się zdaje na pierwszy rzut oka; przy bliższem jednak rozpoznaniu jej granic, znajdziemy, iż te znacznie zostały zmienione. Ściśle wzięwszy, tylko południowa granica województwa i Bug zostały po dawnemu na swoim miejscu, w innych zaś kierunkach linie graniczne wszędzie się zmieniły. Najprzód przez rozbiór 1772 r. odeszła część województwa na południowym zachodzie do Austrii z miastami Zbarażem, Żałoszczami i Podkamieniem; dalej w północno-zachodniej stronie część ziemi

Chełmskiej przyłączono do Wołynia z miastami Opalinem, Maciejowem, Ratnem i Lubomlem; w stronie północnej przeszły do Wołynia z dawnego województwa brzesko-litewskiego Wysock, Dąbrowica, Rokitno; nakoniec z dawnego województwa kijowskiego przyłączono powiaty żytomierski i owrucki, przyczem wschodnie ich granice znacznie uszczuplono, tak że Czarnobyl, Radomyśl, Korestyszów, Berdyczów i Machnówka pozostały przy gubernii kijowskiej.

Dzisiejsze granice Wołynia są: na północ gubernija mińska i grodzieńska, na zachód lubelska, od której Wołyń oddziela się Bugiem, z południowozachodniej strony styka się on z Galicyą, na południe graniczy z Podolem, na wschód z gubernią kijowską.

Wołyń, obrócony na północ i wschód, klimat i roślinność ma odmienną nieco od podolskiej, chociaż ze względu swych wód należy do systematu morza Czarnego, do którego zlewają się pośrednio, oprócz Bugu, wszystkie rzeki i strumienie wołyńskie.

Powierzchnia Wołynia, co do wyniosłości nad poziomem morza, nie wiele się różni w najodleglejszych swych częściach; gdy bowiem dolina Prypeci podniesiona jest na 200 stóp nad powierzchnią morza Czarnego, najwyższe punkta wyniosłej płaszczyny Auratyńskiej nie przechodzą stóp 300. Ten płaskowzgórz, najwydatniejszy pomiędzy Wiśniowcem, Białozórką, Kupielem i granicą Austrya-

cką, posyłający szereg wyniosłości na wschód w stronę Konstantynowa i na południe, pomiędzy koryta Dniestru i Bohu (małoznaczne góry Miodoborskie), stanowi grzbiet dwóch pochyłości lądu ku morzom Czarnemu i Bałtyckiemu. Z północnego podgórza biorą początek: Bug, Styr, Horyń, Słucz, Teterów, z południowego: Zbrucz, Smotrycz i Boh. Wołyń zatem, chociaż rzeki jego hołdują morzu Czarnemu, pochylony jest ku północy i tem się tłómaczy surowszy znacznie jego klimat w porównaniu z Podolem.

Jak południe Wołynia przedstawia wysoką płaszczynę, tak północ, Polesie Wołyńskie, jest równą piaszczystą niziną, środkiem której leniwo toczy swe wody rzeka Prypeć, wbiegająca w siebie niemal wszystkie rzeki wołyńskie. Środek gubernii jest falistą i po części wzgórkowatą płaszczyną, stanowiącą przejście od wyniosłości podolskich do nizin i bagien Polesia. W południowej części przeważa czarnoziem z podściółem gliniastym lub krédzianym żyzny, ale potrzebujący pognoju i mięscami poprzeżynany smugami piasku, stawami, bagnami i torfowiskami; północna część, pokryta wielką ilością lasów, błót i bagien, ma grunt równy, piaszczysty, jednak często dość żyzny. Na południu sięją przedewszystkiem pszenicę, na północy żyto. Linia, okalająca leśną część Wołynia i tym sposobem oddzielająca poleską jego połowę od gruntów czarnoziemnych, a zatem pszennych, przechodzi

z Uściługa przez Włodzimierz, Torczyn, Łuck, Ołykę, Klewań, Broniki, Tuczyn, Korzec i Zwiahel. Gór na Wołyniu znacznych niema.

Rzeki, którym Wołyń winien jest w znacznej części swoje bogactwo i handel, skrapiają go bardzo obficie i regularnie; pod tym względem prowincya ta należy do najszcześniejszych i najpiękniejszych krajów w Europie. Ważniejsze wyliczymy:

Bug bierze początek w obwodzie Złoczowskim w Galicyi; wpada do Narwi; na zachodzie stanowi granicę Wołynia; żeglowny i splawny; koryto rzeki aż do Kryłowa jest miłąkie; brzegi wszędzie przystępne.

Prypeć wypływa z północno-zachodniego kąta gubernii i skierowuje się na wschód, do Dniepru, przez który łączy Wołyń z morzem Czarnem, a za pomocą kanałów Muchawieckiego i Ogińskiego, z rzekami morza Bałtyckiego; brzegi niskie i bagniste, koryto rzeki splawne i żeglowne. Następujące rzeki wołyńskie są napływnikami Prypeci: Turja, Stochód, Styr z Ikwa, Horyń ze Słuczą i ze Stuble, Ubort i Usza z Żerewem i Noryniem.

Styr bierze początek tamże gdzie i Bug; przepływa cały Wołyń w kierunku północnym; długości koryta liczą 460 wiorst; żeglowna i splawna (podczas wiosny). Ikwa jest splawna na przestrzeni mil dziesięciu. Oprócz niej wpadają do Styru z lewej strony: Staw i Tykwa, z prawej Sytenka, Plaszówka, Konopla.

Horyń wypływa w powiecie krzemienieckim w okolicach Wiśniowca, przerywa krętą wstęgą cały Wołyń w kierunku z południa na północ; po przebiegu 700 blisko wiorst wpada do Prypeci w powiecie mozyrskim. Kręte jego koryto w wierzchołkach rzeki formuje dużo stawów, z których ważniejsze są: Wiśniowiecki, Peremirecki, Borsukowiecki, Pańkowiecki, Jampolski i Lachowiecki; otoczone jest wszędzie szerokimi błoniami i sianożęćiami; żeglowne i splawne na przestrzeni 537 wiorst. Jako największa rzeka na Wołyniu, miał Horyń pewne znaczenie strategiczne w najazdach wschodu na zachód, z kąda brzegi jego usypane są staremi zameczyskami, okopami i mogiłami. Do Horynia wlewa się z prawej strony:

Słucz, wypływająca z okolic Bazalii i przebiegająca do ujścia 450 wiorst; odznacza się szybkim biegiem wody, w korycie często skalistemi brzegami ściśniętem i dla tego mniej zdalna do żeglugi, niż poprzednie rzeki wołyńskie; jednak ruch handlowy na niej jest bardzo znaczny. Do Słuczy wpadają: z lewej strony Cerema, Smółka, Chomor; z prawej: Bober, Niwna, Kozarka.

Z lewej strony Horyń przyjmuje Stubło (splawna) z Putylówką, Ościanicę, Zbytenkę, i Wiliję pod Ostrogiem, Trościankę i Horynkę.

Teterów wybiega z południowo-wschodniej strony Wołynia, z kąda przechodzi do gubernii ki-

jowskiej i łączy się z Dnieprem. Brzegi jego, w wielu miejscach usypane skałami, są bardzo malownicze. Przyjmuje z lewej Bystryjówkę, po której napotyka się pokłady labradoru, Irszę, Kamionkę z Berezówką i Bobryk; z prawej: Hujwę z Pustochą i Kodenką, Hnyłopiat i Teterówkę.

Oprócz powyższych, jest na Wołyniu mnóstwo rzek i rzeczółek, które zraszają zarówno południową jak północną jego stronę, dostarczając wszędzie czystej, biegnącej wody i używniając jego równiny. Na Wołyniu nie ma prawie przestrzeni jednej kwadratowej mili, któraby nie była ożywiona źródłem, rzeczółką lub stawem. W południowo-zachodniej stronie wszystkie prawie rzeki wylewają jak Horyń na błoniach i nizinach, formując ogromne rybne stawy. Mnóstwo też takich stawów i jezior w Polesiu w zachodniej jego części, około Ratna. Na wschodzie częstsze są brzegi rzek skaliste.

Przyrodzone bogactwa Wołynia są bardzo wielkie; zaledwo część się ich przetwarza i spożytkowuje na miejscowe potrzeby, lub zagraniczny handel; reszta oczekuje umiejętnej a systematycznej pracy człowieka, która dotąd prawie cała się wkłada jedynie w rolnictwo i wyrobek lasu.

Ważniejsze produkta kopalne są: piaskowiec, granit, krzemień, gips, wapno, kręda, grafit, labrador (pow. żytomirski), kamień młyński, gliny rozmaitego gatunku, węgiel ziemny, torf, źródła że-

lazne i siarczane. Ale największe mineralne bogactwo Wołynia stanowią rudy żelazne, górne i darniowe, w znacznej ilości znajdujące się w powiatach: żytomierskim (w pobliżu Uszy, Irszy i Teterowa, gdzie już przed wojną Chmielnickiego było 18 pieców), zviahelskim (w okolicach Korca i Berezdowa), rowieńskim (około Dąbrowicy), łuckim (około Siedliszcz), włodzimierskim (około Lubomla) i w zasławskim (około Sławuty).

Z produktów roślinnych wszystkie niemal płody strefy umiarkowanej. Drzewa: sosna, dąb, klon, jesion, osika, brzoza i wiele innych gatunków, przytem lasów podostatkiem; krzewy jagodowe; zioła lekarskie, farbiarskie i pastewne; grzyby rozmaitego gatunku; ze zbóż: żyto, pszenica, jęczmień, owies, proso, tatarka; z roślin olejnych i włóknistych: rzepak, len, konopie, mak, słonecznik; wszystkie gatunki roślin ogrodowych; drzewa owocowe; tytoń, chmiel; orzech włoski, kasztan dziki, biała akacja i topola włoska przyjmują się także na Wołyniu; winograd tylko nie dojrzewa.

Ze zwierząt: woły piękne robocze i na handel idące, konie polskie, poprawnej rasy, chociaż koń włościański mały i słaby; owce z cienką sierścią w wielkiej ilości, trzoda chłевна, ptactwo domowe, a przytem gołębie, pawie, pantarki, łabędzie i t. d. Ze zwierzyny: sarny, dziki, wilki, lisy i zajmujące się na całym Wołyniu; oprócz tego w półno-

nych powiatach są łosie, niedźwiedzie, borsuki, kuny, wydry, rysie, tchórze; bobry są dziś rzadkie, ale niegdyś na całym Wołyniu były przedmiotem polowań i handlu, również były zwyczajne tury, a nawet jelenie. Z ptactwa dzikiego: sokół, jastrząb, orzeł, cietrzew, głuszec, drop', kuropatwa, przepiórka, gęsi i kaczki różnych gatunków, bekasy, słomki, jarząbki, kuliki, żurawie szare, bociany i t. d. Z owadów ważniejsze: pszczoły, które dają miód wymieniony, kantaryda, czerwec polski. Z ryb: szczupak, okoń, karp', sum, leszcze, lin, piskorz i t. d. Z płazów: żółw', ślimak, pijawki lekarskie, wąż pospolity, padalec i inne.

Rozległość Wołynia w dzisiejszych granicach, według częściowych pomiarów, ponieważ ogólny pomiar dotąd nie był wykonany, wynosi 62,518 wiorst kw. dokładniej 6,486,283,12 dziesięcin. Według Keppena rozległość Wołynia wynosi 63,504 wiorst kwadratowych. Szczegółowe wyliczenie, za którego ścisłość zapewne ręczyć nie można jest następujące:

Pod osadami miast znajduje się . . .	3,776,67 dz.
Pod osadami miasteczek, wsi, kolonij i futorów	370,350,28 „
Ziemi ornej liczy się około	2,156,719,75 „
Wypasów i sianozęci liczy się . .	784,001,65 „
Lasu budulcowego	1,065,183,90 „
Lasu opałowego	1,720,071,58 „
Do przeniesienia . . .	6,100,103,83 dz.

Z przeniesienia . . .	6,100,103,83 dz.
Wygonów, dróg i zarośli	231,048,48 „
Rzeki, stawy, jeziora i błota zajmują	155,130,77 „
Ogół	6,486,283,08 dz.

Jest zatem pod osadami 5,76% całej przestrzeni, pod rolą 33,25%, pod lasami 42,78%, pod sianozęciami i wypasami 12,08% i reszta około 6% pod wodą, drogami i nieużytkami. Spojrzawszy na ten rachunek łatwo zauważyć, iż człowiek tutaj zaledwie połowę ziemi dotyka swą pracą, zdejmując z jej powierzchni za pomocą niezbyt wymyślnych środków doroczne plony; druga połowa, dzisiaj samej opiece natury zostawiona, przy umiejętnej uprawie i możliwym ulepszeniu gospodarstwa rolnego, mogłaby podwoić przyrodzone bogactwa prowincyi, że nie wspomniemy o przemyśle, fabrykacyach wszelkiego rodzaju i t. d.

Podział administracyjny Wołynia uczyniony jest na podobieństwo wszystkich rosyjskich gubernij, mianowicie na dwanaście powiatów, z których każdy dzieli się jeszcze na cztery okręgi czyli stany. Kraj więc objęty dawnymi powiatami żytomierskim i owruckim (za wyłączeniem wschodniej ich części) województwa kijowskiego i włodzimierskim, łuckim, krzemienieckim wołyńskiego, przedstawia się dziś podzielonym na dwanaście części, z których powiaty włodzimierski, kowelski, łucki, rowieński i owrucki zajmują północną część gubernii, zaś dubieński, krzemieniecki, ostrogski, zasław-

ski, konstantynowski, nowogrodwołyński (zwiahelski), i żytomierski zajmują jej środek i południe.

Herb dawny Wołynia składał się z krzyża białego w czerwonym polu, do którego na środku został dodany, po przyłączeniu prowincyi do Polski na sejmie Unii lubelskiej (1569 r.) orzeł biały jednogłowy bez korony na białej tarczy; taki był herb województwa wołyńskiego. Herb gubernii wołyńskiej wyobraża orla czarnego dwugłowego z trzema koronami na złotym polu, jak w herbie cesarstwa rosyjskiego. Mundur obywatelski województwa wołyńskiego, w 1777 r. ustanowiony, składał się z zielonego kontusza bez wyłogów i białego żupana; powiaty zaś żytomierski i owrucki, jako należące do województwa kijowskiego, miały przy białym żupanie karmazynowy kontusz z granatowymi wyłogami. Mundur obywatelski miejski, w r. 1791 ustanowiony, składał się z ciemnogranatowej zwierzchniej sukni z bladeoamarantowym kołnierzem i białego żupana. Dzisiejszy mundur obywatelski — jest półkaftan ciemnozielony ze stojącym czerwonym kołnierzem i mankietami, sztytemi według rangi, jak w całej Rosyi.

II.

Osiadłość i pamiątki historyczne w powiatach Żytomierskim, Nowogrodwołyńskim, Ostrogskim.

Miasta i osady ważniejsze opiszemy tylko pokrótce, zwracając szczególniejszą uwagę na historyczne pamiątki, których Wołyń ma więcej aniżeli jakakolwiek inna prowincya, naprzód z powodu, że będąc przedmurzem Rzeczypospolitej od strony najeżdżającego ją barbarzyństwa, nieraz się zboczył krwią bohaterów lub niewinnych ofiar, a powtóre, że jako siedlisko starych i możnych rodów, po dziś dzień posiada dużo zabytków dawnej chwały i bogactw.

Powiat Żytomierski. Żytomierz nad Kamionką i Teterowem (pod 50° 15' 37" szerok. a 46° 20' dług. od w. Ferro). Stolica powiatu w województwie kijowskim od 1569 do 1687 r. odtąd stolica województwa kijowskiego, a od zaboru główne miasto gubernii wołyńskiej. Bardzo stara osada ruska, zdobyta 1320 r. przez Gedymina. Witold nadał tutejszy zamek Świdrygielle, a Kaźmierz Jagiellończyk 1444 r. liczy miasto jednym z piętnastu znaczniejszych W. Ks. Litewskiego, nadając mu rozmaite prawa i przywileje. Opieką królów wzma-

Wyznania ewangelickiego	77 p. ob.
„ możeszowego	13,299 „
„ mahometańskiego	13 „

Tu są objęte i wojska. W 1835 r. było ludności w Żytomierzu 26,248 os. pł. ob.

Umarło w 1861 r. 1122 osób. Urodziło się 1313; dzieci nieprawych 132. Zawarto małżeństw 446.

Posiadaczy miejskich jest 1668; z nich 607 szlachty, reszta mieszczan; 443 domy należy do Izraelitów. Magazynów i kramów jest 698; innych zakładów handlowych 97. Kupców pierwszej giełdy 3, drugiej 7, trzeciej 46. Sprzedaje się dorocznie w Żytomierzu około 40,000 beczek żyta, 15,000 skór niewyprawnych, na 100,000 r. sr. drzewa i wyrobów drewnianych i na 15,000 r. sr. soli. Lekarzy w mieście około 50; przecięciowo liczba recept w ciągu roku w każdej z trzech aptek jest 5000. Dorózkarzy dwukonnych 104, jednokonnych 38. Straż ogniowa składa się z 50 żołnierzy i dwóch brandmejstrów przy 5 sikawkach i 12 beczkach, obsługiwanych 44 końmi. Assekurowano od ognia domów murowanych 65, drewnianych 159. Słupów latarniowych do oświecenia miasta 200. Kilka ulic brukowanych, reszta pozbawiona nawet trotuarów. Miasto, rozchodując rocznie około 30,000 r. sr., wydaje na edukację dzieci swoich 304 r. 54 kop. na rok, w charakterze funduszu na szkołę parafialną.

Żytomierz był starostwem, do którego należały: Staniszkówka, Pyszcze, Sielec, Albinówka, Pobitówka,

Bohdanówka, Baraszówka, Sokołowa góra, Waćkow i Hazynka; dochodu przynosiło w 1789 r. 39,351 zł. 20 gr.; na gruncie jego ruda żelazna i 3 rudnie było. Ostatnim starostą żytomierskim był hr. August Iliński; skarb, zajmwszy Żytomierz na gubernię, wynagrodził Ilińskiego nadaniem starostwa ułanowskiego; w 1804 r. miasto z tymczasowej rezydencji gubernatora naznaczone zostało stolicą gubernii. Wzgórze, na którym rozłożona jest dawniejsza część miasta, całe jest sprute podziemnymi lochami i kurytarzami, odnoszącymi się zapewne do epoki najść tatarskich, a może do czasów przedhistorycznych. W okolicy malownicze miejscowości: Topolki i Sokula.

W powiecie miasteczka, w części południowej: Iwnica na południe i wschód od Żytomierza, blisko granicy gubernii kijowskiej. Kodnia nad Kodenką założona przez książąt Rużyńskich; z kościołem i pałacem. Cudnów nad Teterowem, niegdyś obrotne wałami i zamkiem, ale zniszczone przez napady kozaków i hajdamaków. Tu 1660 r. hetmani Stanisław Potocki i Jerzy Lubomirski opasali posiłkującego kozaków Szeremietiewa i do poddania się zmusili, przyczem Rosya się zrzekła zwierzchnictwa nad kozakami i cały obóz dostał się w ręce zwycięzców. Miasteczko należało do ordynacji ostrogskiej, w 1753 r. dostało się Lubomirskim, potem Adamowi Ponińskiemu, dzisiaj jest w ręku Rzewuskich, z których Henryk, znany ro-

Wołyn i jego Mieszkańce.

139925

mansopisarz, dokończa tu skołatanego żywota. — W latach 1781 i 1787 odwiedzał miasto w przejeździe król Stanisław August. W pobliżu osada Huta Cudnowska, gdzie w skromnym domku mieszkał pułkownik K. Różycki. Kotelnia nad Hujwą nadana w 1581 r. ks. Michałowi Rużyńskiemu przez Stefana Batorego, dziś kilku właścicieli. Łowków nad Teterowem. Leszczyn, dawniej opactwo uniackie. Piatka. Trojanów nad Hnyłopiatem, dawna dziedzina Woroniczów, z których Aleksander oddał 1588 r. niedaleko stąd odległą wieś Tryhurje w malowniczym położeniu nad Teterowem, na zbudowanie cerkwi. Woronicze w XVII w. posiadali tu Trojanów, Tatarynowkę, Szumsk nad Hnyłopiatem, Żelazną i Dworzec. Czerwona nad Pustochą. Januszpol nad Teterowem. Wieś Denesze z gisernią i zakładem mechanicznym nad Teterowem. Również odlewnia jest jeszcze w Wysokim piecu. Wieś Słobodyszcze nad Hnyłopiatem, niegdyś obrotne i ludne miasto (samiych Greków było tu do 4000.) Tu Jerzy Lubomirski w 1660 r. zwyciężył kozaków. Wieś Krasnopol niedaleko źródeł Teterowa. Stary kościółek i cerkiew. Są ślady, że było to niegdyś obszerne miasto, miało dużo świątyń i handel obszerny; zapewne znikło w najściach tatarskich. W północnej, poleskiej części powiatu: Horoszkki nad Irszą, majątność niegdyś znanego na Wołyniu sędziego Dubraskiego; przeszła prawem

nadania do generała rosyjskiego Kutuzowa i jego sukcesorów. Czerniachów. Uszomierz nad Uszą. Symony i Jahodenka, odlewnie żelaza.

Powiat Nowogród wołyński (zwiahelski). Nowogród wołyński (Zwiahel), powiatowe miasto, przy ujściu Smółki do Słuczy (pod 50° 36' szer. 45° 18' dług.), na granicy dawnego województwa wołyńskiego. Tu Jeremi Wiśniowiecki we 4000 pobił 60,000 Tatarów, posilkujących assaule Krzywonosą. Kościół, kilka cerkwi, ślady dawnego zamczyska. W XII. wieku było już znacznym miastem, które przywilejami Aleksandra, Zygmunta nadane było ks. Konstantemu Ostrogskiemu, z prawem zbudowania zamku (1507 r.), sadzenia miasta, zaprowadzenia jarmarków i t. d. później należało do Lubomirskich, następnie do Potockich; dziś rządowe. Ludności 8466 os. według wykazów z r. 1860., zaś zaś w r. 1862. było ludności 8818 osób płci ob., w tej liczbie 1030 os. szlachty, 43 duchowieństwa, 21 obywateli honorowych, 332 kupców, 6715 osób mieszczan i rzemieślników cechowych, 43 włościan, 555 wojskowych, 32 cudzoziemców i 42 osób nie objętych powyższymi rubrykami. Posiadaczy nieruchomości w mieście jest 602 os., kupców pierwszej gildyi 1, drugiej 2., trzeciej 81, ale z nich tylko 15 handluje w mieście, po większej części zbożem i smołą. Magazynów i kramów 199, innych zakładów handlowych 17, Rzemieślników 245., fabryk i rękodzielni 10, w tej liczbie 4 garbarnie. Miasto

posiada 6633 dz. ziemi, z której 1295 dz. lasu w rozporządzeniu skarbu. W 1835. r. liczyło się ludności 4750 osób. Trzy jarmarki.

Miasteczko w południowej części powiatu Lubar (dawniej Lubartów) przez Lubarta założone, nad Słuczą, która rozdziela miasto na stare i nowe. Z przyrodzenia obrotne, z zamkiem, było niegdyś bogate i ludne. W 1660. r. rozłożył się tu obozem Szeremietiew z 60,000, ale nacierany przez Stanisława Rewerę Potockiego i Jerzego Lubomirskiego, musiał ustąpić, w 1792. r. rozkładał się tu obozem ks. Józef Poniatowski. Bazylianie mieli tu przed 1831. r. sławne szkoły; na nowem mieście klasztor i kościół Dominikanów, założony i uposażony wioską Kwitnicą przez Stanisława Lubomirskiego, wojew. ruskiego 1634. r. Jarmarki. Korzec nad Korczykiem, gniazdo książąt Koreckich, z których pierwszy Dymitr Olgierdowicz zbudował tu zamek około 1395. r. Samuel ks. Korecki, przystąpiwszy do unii z kościołem katolickim, począł tu wznosić świątynię dla Franciszkanów, w której, po przywiezieniu zwłok z Konstantynopola, gdzie poniósł śmierć męczeńską, pochowany został 1622. roku. Ojciec jego Joachim, syn Bohusza, starosta żytomierskiego, pogrzebiony był w kaplicy zamkowej. Po wygaśnięciu rodziny ks. Koreckich w 1651 r. Korzec przeszedł do Czartoryskich, z których Józef, stolnik w. lit. podniósł miasto zaprowadzeniem fabryk, przemysłu i t. d. Jest tu dziś kościółek katolicki, cer-

kiew i klasztor mniszek grecki, którego założenie odnosi się do XII. w. Ruiny spalonego zamku. Korzec sławny jest fruktami. Dostę w nim ruchu handlowego. Wołyński latopisca wspomina o Korcu pod 1150. rokiem, jako o mieście. Baranówka nad Słuczą, z jarmarkami, z fabryką porcelany, sukcesorów Michała Mezera, sprowadzonego przez ks. Józefa Czartoryskiego do fabryki koreckiej, którą zawiadywał dopóki się nie spaliła. Gлина na wyroby bierze się pod wsią Kaszperówką, o 15 wiorst odległą. Berezdów, Miropol nad Słuczą, z krupczatką i jarmarkiem. Krasnostaw, Ostropol nad Słuczą, z jarmarkami; pamiętny porażką Krzywonosą przez Stanisława Lanckorońskiego w 1648 r., przyczem wiele nieprzyjaciela potonęło w rzece i miasto spalone zostało. Połonne, przy ujściu Chomora do Chomora i dużym stawie. Starożytna osada ruska. W XIII. w. było udzielnem, następnie posiadał go Lubart; w późniejszych czasach należało do Lubomirskich, z których Stanisław, wojew. krakowski, około 1640. r. otoczył go murami i wałem. W 1648. r. zdobył miasto Krzywonos, 10,000 ludności w pień wyciął, przyczem zginęło 300 uczonych starozakonnych wraz z natchnionym Samuelem Ostropolskim, w bóżnicy na modlitwie zostających. Był tu Stanisław August 1781. r. Monaster założony w 1611. r., dziś parafialną cerkwią. Pod 1662. rokiem wspomina się Monaster Wniebowzięcia P. Maryi. Jarmarki. Rohaczów. Romanów, własność Ilińskich,

ze wspaniałym pałacem, kościołem, kollegium jezuickim, gdzie później były szkoły i resztkami rozmaitych fabryk i zakładów, które się nie utrzymały. Romanów za czasów Augusta Ilińskiego, star. żytomirskiego zadziwiał przepychem i bogactwami; w pałacu wielki zbiór malowideł, biblioteka i zbiór nót, po dziś dzień się przechowują. Za świetnych czasów był tu teatr, opera, balet, wielka orkiestra, muzyka rógowa, zakład dla głuchoniemych i t. d. Z tej świetności zostało tylko w okolicach dużo rozmaitych rzemieślników. Czartorya nad Słuczą. Niedaleko stąd wieś Boryszkowce, z groblą, przy której zginął Mohort. Około wsi Kołodeżnej nad Słuczą kilka mogił i podanie o zamku ks. Anastazyi, Jana Ostrogskiego małżonki. Nieopodal na drodze z Miropola do Cudnowa Nastasine karczmy, gdzie nieszczęśliwa księżna, według podania, pojmana przez Tatarów, mszczących się za porażkę przy jej zamku poniesioną, skazana została na rozszarpanie końmi. Miała za życia podróżować do Rzymu, stąd przysłowie, smutnym jej zgonem tutaj natchnione: „De Rym, de Krym, de Nastyny korezmy.“ W poleskiej części powiatu: Horodnica nad Słuczą. Międzyrzecz czyli Emileczyn nad Uborem.

Powiat Ostrogski. Ostrog, powiatowe miasto, przy ujściu Wilii do Horynia (pod 50° 20' szer. a 44° 13' dług.). Starożytny gród wołyński, w 1100. r. dostał się Dawidowi Ihorowiczowi, na-

stępnie zmieniał po kilkakroć władców. Pierwszy ksiądzem na Ostrogu począł się pisać Daniel Wasyliwicz, synowiec Daniela Halickiego, już pod panowaniem polskim, i stał się praojcem rodu, bardzo zasłużonego w ojczyźnie. Jagiełło przywilejem 1386. r. zatwierdził Ostrog z przyległościami za Fiedorem, synem Daniela. Miasto najwięcej wzrosło i sławiło się przy ks. Konstantym, sławnym wojowniku i Konstantym Bazyliem, wojewodzie kijowskim, który tu sprowadził uczonych, założył szkoły ruskie i drukarnię, sławioną pierwszą biblią słowiańską około 1581. r. Janusz, syn Bazylego, przyjął katolicyzm i ustanowił 1609. r. ordynacją ostrogską, która przeszła w rodzinę ks. Zasławskich, potem Lubomirskich, na koniec Sanguszków. Z nich Janusz 1753. r. transakcją kolbuszowską rozdzielił dobra, złożone z 24. miast i 600 wsi, pomiędzy trzydzieści kilka osób, z obowiązkiem wystawienia na obronę kraju sześciuset zbrojnych. Miasto Ostrog przeszło w posiadanie ks. Jabłonowskich. Dzisiaj są ciekawe: zwaliska zamku i starożytnej cerkwi na stromej górze, zwaliska wspaniałego kościoła, klasztoru i kollegium jezuickiego, fundowanych przez Annę-Aloizę z ks. Ostrogskich, Jana Karola Chodkiewicza małżonkę, który tu pochowany 1621. r. Po zniesieniu Jezuitów kościół objęli Bazylianie i utrzymywali szkoły do 1799 r. Byli tu jeszcze Kapucyni, fara i kilka cerkwi. W Ostrogu była katedra biskupia i seminarium

prawosławne do 1831. r., kiedy przeniesione zostały do Krzemieńca. Dziś szkoły powiatowe. W 1648 r. Ostrog był zburzony przez kozaków i powtórnie w 1660. r. Tu się urodzili Andrzej Węgierski i hetman Nalewajko. Ludności w Ostrogu było 1861 r. 8926 osób płci ob.; zaś w 1862. r. 9409 os. w tej liczbie 209 os. szlachty, 34 duchowieństwa, 10 obywateli honorowych, 490 kupców, 7913 mieszczan i cechowych, 102 włościan, 622 osób, 3 cudzoziemców i 26 osób nieobjętych powyższymi tytułami. Posiadaczy nieruchomości miejskiej jest 791 osób, kupców drugiej gildyi 1, trzeciej 36; kramów 230, innych zakładów handlowych 25. Rzemieślników 171. Fabryk i rękodzielni 35; wartość rocznego ich wyrobu 15,000 rbl. sr. W 1835 r. liczyło się ludności 3,300. 5 Jarmarków.

Miasteczko w północnej części powiatu: Annopol, założone około 1750. r. z pięknym pałacem ks. Jabłonowskich i kościółkiem. Kilikijów. Huszcza, gniazdo i dziedzina kniaziów Hojskich; posiadali go potem Kisiele, z których Adam wojewoda kijowski, tu umarł (pochowany w Nieskieniczach, pow. włodzimierskim), następnie Lenkiewiczów. Był tu w swoim czasie zbór i sławne szkoły aryańskie. Wieś Tajkury, przywilejem Zygmunta III. 1614. r. obdarzona prawem magdeburskiem i innemi przywilejami miejskiemi, z kościołem i pięknymi ruinami zamku. Droho buż, wieś nad Horyniem, była niegdyś znaczną osadą, obronną zamkiem, wspo-

mina się już w XI. wieku. Dawniej opactwo uniańskie. Wieś Krzewin, na piaszczystej równinie, pięknie zabudowana, z kościołem, cerkwią, apteką i letniem mieszkaniem. We wsi głębokie kanały, wykopane według podania przez tatarskich jeńców, z pod Wiednia przez Jana Stanisława Jabłonowskiego przyprowadzowych. Wieś Jukowce w połowie należy do Tatarów, potomków tych, którzy formowali chorągiew zbrojną w usługach Jabłonowskich. Wieś Polany, nad Horyniem, niegdyś Jabłonowskich, dziś Zubowej. Fabryka wyrobu masy papierowej z drzewa. Na południu od Ostroga: Międzyrzecz, przy ujściu Zbytenki do Wili, bardzo obronne miejsce, otoczone wałami, z pięknym kościołem i klasztorem, przebudowanym ze starożytnej cerkwi przez ks. Janusza Ostrońskiego 1606 r. dla Franciszkanów, których gwardyan miał zwierzchnictwo nad załogą. Wielkie młyny. Grobla tylko oddziela od Ostroga. Kuniów nad Wilią. Lachowce nad dużym stawem, przez Horyń sformowanym. W 1441. r. posiadał je Denysko Mokosiejewicz za przywilejem Kazimierza w. ks. lit. Później Lachowce miała posiadać królowa Bona, a około 1520. r. Daszko Kalenikowicz, którego córka wyszła za Jaśka Sieniutę. 1538. r. Zygmunt I., załatwiając spór o Lachowce pomiędzy Jarmolińskimi i Sieniutami, przysądził je ostatnim. 1583. r. Stefan Batory nadał miastu prawo magdeburskie i inne przywileje. 1617. r. stał pod Lachowcami obozem

królewicz Władysław. Sieniutowie utrzymywali tu kalwinów, ale Paweł Krzysztof Sieniuta, przeszedłszy na katolicyzm, wyrugował ich ztąd i w 1612. r. założył kościół Dominikanów, do którego, stawszy się potem arianinem, sprowadził nauczycieli tego wyznania, z kolei wyrugowanych 1644 r. dekretem trybunalskim. Majętność ta była później w posiadaniu Opalińskich, Jabłonowskich i Sapiehów. Był tu zamek drewniany, napastowany niejednokrotnie przez Tatarów i kozaków; dopiero 1745. r. ks. Józef Aleksander Jabłonowski wzniósł zamek na wyspie z kamienia, w którym 1787. r. gościł Stanisław August. Dziś zamek przerobiony na gorzelnię, browar i t. d. Mieścina nędzna i błotnista. Jarmarki. Tychoml, wieś nad Horyniem, dziedziczna niegdyś Sieniutów, którzy tu mieli na górze zamek i obok okopu wspólny mogiłnik, zburzony i zrabowany według podania przez kozaków w 1648. r. Przywilejem 1616. r. Tychoml posiadał prawo magdeburskie i miał być obszernym i ludnym miastem. Gdy później dostał się Jabłonowskim, zamek na górze został rozebrany, a w mauzoleum Sieniutów urządzona kaplica, z czego dziś tylko wieża została. Później była w posiadaniu Sapiehów. Na półwyspie, sformowanym przez Horyń, są trzy mogiły. Tychoml był udzielnym w XIII. wieku. Kamionka nad Wiliją, której ludność, cała prawie szlachecka, trudni się fabrykacją powozów. Niedaleko osady menonistów, Karlsdorf i Antonien-

dorf, zajmujących się wyrobem płócien i serów holenderskich. Wieś Nowomalin starożytne Głuchy. Miał tu być zamek, zbudowany przez Swidrygiellę, a przez Małyńskich przerobiony na dom mieszkalny, obok którego jest dziś piękna gotycka kaplica. Majątek Sosnowskich, z których Oskar wslawił się dżetem. Wieś Białotyn z tartakami i siaraczanem źródłem.

III.

Osiadłość i pamiątki historyczne w powiatach Zasławskim, Starokonstantynowskim i Krzemienieckim.

Powiat Zasławski. Zasław, miasto powiatowe, nad Horyniem i dużym stawem (pod 58° 7' szer. i 44° 28' dług.). Starożytne miasto wołyńskie, kolebka i dziedzina rodu ks. Zasławskich, którzy poczynając się od Jury, syna Bazylego III., ks. na Dubnie i Ostrogu, na początku XV. w., wygaśli 1673. r., poczem Zasław przeszedł do Lubomirskich, następnie do Sanguszków. Był jednym z ważniejszych miast na Wołyniu. Pod murami Zasławia porażeni zostali kilkakrotnie Tatarzy: 1534. r. przez Mikołaja Wężyka, 1577. r. przez Janusza Zbaraskiego, 1684. r. przez Michała Rzewuskiego. W 1648. r. miasto było zburzone przez kozaków, którzy

zniszczyli kościoły, zwłoki książąt wyrzucili z grobów, ludność wymordowali. Gościł tu po dwakroć Stanisław August. Po zaborze kraju jakiś czas Zasław był naznaczony stolicą gubernii Iziasławskiej. Dziś zwracają uwagę: pałac, fara z ciosowego kamienia, zbudowana przez Jana ks. Zasławskiego i opatrzona funduszami na plebanią i szkoły, kościół Dominikanów, założony 1603. r. i misjonarzy. Ludności w Zasławiu 8304 os. pł. ob., w tej liczbie szlachty 302 osób, duchowieństwa 53, obywateli honorowych 22, kupców 630, mieszczan i cechowych 5,025, włościan 1640, wojskowych 484, cudzoziemców 25 i osób nieobjętych powyższymi rubrykami 33. Właściciele nieruchomości w mieście liczy się 567, kupców trzeciej gildyi 37, magazynów i kramów 187, innych zakładów handlowych 57, rzemieślników 354, fabryk i rękodzielni 6, ważniejsze są kotłarnie i przyrządźalnie tytoniu.

Miasteczko w południowej części powiatu: Białogródka. Hryców nad Chomorem i dużym stawem. Kornica. Łabuń przy ujściu Poganki do Chomora. Był trapiiony przez napady kozaków i hajdamaków, od których broniła go forteczka otoczona wałami i palisadą. Gościł tu po dwakroć u Józefa Stępkowskiego, wojewody kijowskiego, Stanisław August. Wieś Zieleńce, pamiętna dziesięciogodzinna bitwa 18. Czerwca 1792. r., stoczoną przez ks. Józefa i Kościuszkę. Odziałami dowodzili generałowie Pouppart, Czapski, Wielhorski i Stanisław

Mokronowski. Kremieńczyk z cukrownią. Antoniny, majątek Alfredowej Potockiej z Sanguszków. Piękny ogród. — Na północ od Zasławia: Sławuta nad odnogą Horynia. Miastu zniszczonemu przez napady kozaków i Tatarów, nadał August III. 1754. r. prawo magdeburskie, targi, pozwolił obwarować i uczynić składem soli. Od połowy przeszłego wieku Sławuta słynęła drukarnią hebrajską. Dziś tu się znajduje kościółek z pięknem malowidłem w wielkim ołtarzu, sukiennia, papiernia, zakład mechaniczny z odlewnią i stajnię sanguszkowskie. Najważniejszy punkt pod względem fabrycznym na Wołyniu. Sudyłków z klasztorem Bernardynów. Szepetówka z cukrownią i źródłem wody mineralnej żelazno-siarczanej, odkrytem w końcu zeszłego wieku.

Powiat Starokonstantynowski. Konstantynów Stary, miasto powiatowe nad Słuczą i Kopotią, (pod 49° 45' 3" szer. a 44° 53' dług.). Założone około 1525. r. przez ks. Konstantego Ostrogskiego. Władysław IV. nadał prawo magdeburskie, potwierdził jarmarki i uczynił go składowem miejscem w handlu Litwy z Podolem, Turcyą i Wołoszczyną. Ztąd wzrost szybki miasta. Podczas powstania Chmielnickiego odparty raz 60tysięczny tłum Krzywonośa przez Samuela Osińskiego, powtórnie zwrócił na miasto, zniszczył go, poczynając od świątyni pańskich i wyrznął całą ludność aryańską, katolicką i starozakonną. W 1794. r. potyczka z Ro-

syanami. Miasto należało do ordynacji ostrogskiej, potem się dostało Czartoryskim i Lubomirskim, następnie Rzewuskim. Dziś go posiadają Trzeciak i Sobieszczański. W 1787. r. był tu w przejeździe Stanisław August. Klasztor i kościół Kapucynów; byli tu i Dominikanie — obszerny kościół i klasztor fundowany w 1613. r. przez ks. Janusza Ostrogskiego i szkoły. Kilka cerkwi. Szczątki zamku nad rzeką. Skład soli, której tu rocznie sprzedaje się do 600 tysięcy pudów. Jarmarki. Ludności 12,266 osób płci ob., w tej liczbie szlachty 388 os., duchowieństwa 67, obywateli honorowych 15, kupców 541, mieszczan i rzemieślników cechowych 7707 os., włościan 1925, wojskowych 1457, cudzoziemców 29 i nieobjętych w powyższych rubrykach 38 osób. — Właściciele nieruchomości miejskich liczy się w Konstantynowie 1160, kupców drugiej gildyi 1, trzeciej 57, kramów 177, innych zakładów handlowych 56, rzemieślników 369, fabryk i rękodzielni 5.

Miasteczka w zachodniej części, przytykającej do Galicji i pow. krzemienieckiego: Bazalia nad Słuczą, obronne miasteczko, założone przez ks. Bazyłego Ostrogskiego; przez transakcyę kolbuszowską przeszło do Sapiehów. Wołoczyska, nad Zbruczem. Komora. Kupiel, niedaleko źródeł Bohu, który po za Kupielem wchodzi do gubernii podolskiej. Napływnik jego Bożek, od źródeł swoich do wsi Paszutynice, rozgranicza powiat konstantynowski od Podola. Teofilpol nad dużym stawem.

Dawniej Czołhan, własność Czołhańskich; Teofilpołem przezwany przez Teofilę z Sieniawskich ks. Jabłonowską, która tu zamek przebudowała około 1740 r. Następni dziedzice również usiłowali rozpowszechnić nową nazwę, ale lud dotąd nazywa Czołhanem. Trynitarze tu utrzymywali przed 1831 r. szkoły. Dziś szkoła powiatowa. Jarmarki. Ożygowce, nad granicą austriacką. — We wschodniej części powiatu: Kuźmin nad wielkim stawem i Słuczą. Kulczyny; jarmark na przewody i wyścigi konne. Krasilów sławi się wyprawą skór. Z ordynacji ostrogskiej przeszło do Sapiehów. 1570 r. pobił tu obozujących Tatarów rotmistrz milicji ks. Ostrogskich, Jarmoliński.

Powiat Krzemieniecki. Krzemieniec, w wąwozie otoczonym stromymi górami, miasto powiatowe (pod 50° 5' 53" szer. a 43° 22' dług.). Na górze, zwanej Boną, zwaliska zamku z XII. w., napróżno obleganego przez Batego i Kuremsę wodzów tatarskich. Po zajęciu Wołynia przez Gedyminą, Krzemieniec dostał się około 1320 r. jego synowcowi Jerzemu Narymundowiczowi, a za Kazimierza W. przeszedł 1366 r. do korony. Później posiadali go czasowie Lubart, Świdrygiełło, który tu był więziony i Witold. Miasto było obdarzone prawem magdeburskiem, rozmaitemi przywilejami na wzór Krakowa i Warszawy, było składem soli ruskiej, miało dużo świątyń pańskich i drukarnią ruską w XVII. w. Najwięcej się miastu zasłużyli

królowa Bona i ks. Janusz, biskup wileński (poboczny syn Zygmuuta I.), także starosta tutejszy, Stanisław Falczewski, dzwiganie zamku, który był dostatnio opatrzoney we wszystkie potrzeby. W zamku była cerkiew św. Mikołaja, zbudowana przez Hawryła Mokosieja, starostę krzemienieckiego. Ta epoka świetności przeciągnęła się do 1648 r. kiedy Krzywonos z sotnikami Wasylewym i Kosteńkiem i 7000 kozactwa, zdobyli miasto, zrabowali horodnie, zniszczyli akta i t. d. a bawiąc tu przez 10 tygodni, plądrowali okoliczne wioski. Odtąd zamek pozostał w ruinie, a miasto dopiero w ostatnich czasach poczęło się dzwigać, do czego najwięcej się przyczyniło założone tu przez Czackiego gimnazjum wołyńskie 1805 r., przekształcone następnie 1819 r. w liceum, które trwało do 1831 r. Oprócz liceum była tu biblioteka z 16,500 tomów złożona, ogród botaniczny, założony przez prof. Bessera i około 7000 plant liczący, bogate zbiory naukowe, drukarnia Glüksberga, szkoła mechaników, mierniczych, organistów, ogrodników i t. d. Dzisiaj zwracają uwagę: piękny kościół i klasztor pojezuicki (w którym się mieściło liceum, dziś seminaryum prawosławne), założony przez Janusza, starostę krzemienieckiego i Michała, książąt Wiśniowieckich około 1720 r.; kilka cerkwi, kościół parafialny uposażony w 1538 r. przez Bonę, zajęty przez Franciszkanów 1607 r. i z kamienia wybudowany, kościół Reformatorów fun-

dowany przez Zamojskich, murowana synagoga żydowska, kościółek katolicki świeżo wybudowany, do wzniesienia którego nabożeństwo się odbywało w drewnianym domu. Rodzinne miasto Julijusza Słowackiego.

Ludność w Krzemieńcu 12,617 os. pł. ob. w tej liczbie 1021 szlachty, 71 duchowieństwa, 409 kupców, 9088 mieszczan i cechowych, 1915 wojskowych i 78 osób innych rubryk. Posiadaczy nieruchomości miejskich 1045 os., kupców drugiej gildyi 11, trzeciej 52; kramów 197, innych zakładów handlowych 27, rzemieślników 440, rękodzielni 9 i fabryka powozów. Miasto posiada ziemi 5183 dz. 1367 sążni. Żydowska gmina ma tu szpital, dwie łaźnie i jatki. Dwa jarmarki.

Trakt kupiecki, prowadzący z Krzemieńca do Jampola, rozdziela powiat na dwie części, południowo-zachodnią, przytykającą do Galicji, i północno-wschodnią. W tej ostatniej ważniejsze miejsca są: Monaster Zahajecki na górze z cerkwią, założoną w XVII. w. przez Irenę Jarmolińską; do 1795 r. był w posiadaniu Uniatów. Miasteczka: Rachmanów, Szumsk z ładnym nowym kościołem.

Jest jeszcze Szumsk pod Żytomierzem, — nie wiadomo o którym wspominają latopisy, jako o udzielnem księstwie w XIII. wieku.

Katerburg na trakcie jampolskim. Jampol na lewym brzegu Horynia, groblą tylko

od Tychomla przedzielone. Pierwotnie się nazywało Horodyszczem tychomelskim, a po nabyciu od Sieniutów w 1535 roku przez ks. Janusza, biskupa wileńskiego, przezwane Januszpołem, którą to nazwę przemieniono na dzisiejszą. Było następnie w posiadaniu Zbaraskich, Wiśniowieckich, Radziwiłłów, na koniec Chodkiewiczów. Byli tu królewicz Władysław 1617 r. i Stanisław August 1787 r. Ładny kościółek parafialny, staraniem proboszcza wzniesiony. Wieś Dederkały z klasztorem Reformatów i cudownym obrazem, gniazdo rodziny Dederków, z której pochodził czcigodnej pamięci Jakób Ignacy, biskup miński, zmarły 1829 r.

W części powiatu południowo-zachodniej, miasteczka: Białozórka. Z dóbr koronnych darowana przez Zygmunta III. Zbaraskim, od których się dostało Wiśniowieckim, potem Ogińskim, na koniec Brzostowskim. Jest tu pałac i piękny kościół. Wiśniowiec w pięknym położeniu nad Horyniem i dwoma stawami, kolebka rodu ks. Wiśniowieckich. Zamek założony około 1395 r. przez Dymitra Korybuta, którego syn Fiedor pierwszy zaczął się pisać księciem Wiśniowieckim. Ks. Jeremi 1640 r. zamek odbudował na nowo, a dzisiejszy pałac wzniesiono (po zupełnem zniszczeniu miasta i zamku przez Tatarów 1671 r.) około 1720 r. Po śmierci ostatniego z Wiśniowieckich, ks. Michała Serwacego, wojewody wileńskiego 1744 r.,

Wiśniowiec przez zamęcie wnuczki jego Zamojskiej przeszedł do Mniszchów; dziś jest w posiadaniu hr. Włodzimierza Platera. W pałacu wiele starożytnych zabytków, dzieł sztuki, biblioteka, oraz pamiątki po kilkokrotnej bytności Stanisława Augusta i odwiedzinach cesarza Pawła. Przed zamkiem kościół pokarmelitański, kościół parafialny na nowem mieście i starożytna cerkiewka zamkowa, w której zwłoki Michała Wiśniowieckiego, starosty owruckiego i Reginy Mohylanki, rodziców ks. Jeremiego, sławnego pogromcy kozaków; inni książęta pochowani u Karmelitów. Jarmarki. Wyżgródek, dziedzina książąt Zbaraskich, była następnie w posiadaniu wielu rodzin; ostatecznie przeszło do Rzysszczewskich. Między Wyżgródkiem a Łopuszną, przyległą wioską, miało miejsce wielkie zwycięstwo nad Tatarami, otrzymane przez Przeclawa Lanckorońskiego, starostę kamienieckiego i Konstantego ks. Ostrońskiego, 28. Kwietnia 1512 r., przyczem samych więźniów odbito 16,000. Zwycięstwo to miało stanowczy wpływ na przyszłe losy Rzeczypospolitej i rozwój cywilizacji na Rusi. Niedaleko stąd, przy wsi Lubińcach, Dwernicki wstąpił do granicy austriackiej 24. Kwietnia 1831 r. Łanowce, ze źródłem żelaznym w pobliżu. Oleksiniec, pierwotnie Wiśniowieckich, potem Czartoryskich, dziś Rzysszczewskich. Począjów, w pięknym położeniu. Jest podanie, że już w XIII. w. żyli tu zakonnicy re-

guły św. Bazylego, później powstała murowana cerkiew w miejscu objawienia się N. Panny, która ślad swojej stopy na skale zostawiła. Piśmienne świadectwa o tem miejscu sięgają początku XVI. w., w końcu którego Anna Hojska ofiarowała do cerkwi obraz Matki Boskiej, cudami słynący. W 1650 roku Teodor i Ewa z Bereżeckich Domaszewscy zbudowali okazalszą cerkiew z ciosu, dzisiejszą zaś fundował Mikołaj Potocki, starosta kaniowski, w 1771 r. i przy niej w mniszej sutannie zakończył awanturnicze swe życie. Począjów, słynący cudami, jest Częstochową Rusinów. Klasztor był w posiadaniu Bazyljanów, miał słynną bibliotekę i drukarnię początku XVII. w. sięgającą. W dole cerkiew z trumną Jana Żalizi, przełożonego klasztoru, zmarłego 1651 r., który obraz cudowny zabrany przez Jędrzeja Firleja, siostrzeńca Hojskiej, do Kozina, odebrał na mocy wyroku trybunalskiego 1647 r.; tuż jaskinia — niegdyś jego mieszkanie. Miasteczko było w posiadaniu Wiśniowieckich, Radziwiłłów i Tarnowskich. Jarmark na Wniebowzięcie. Radziwiłłów; nie wiadomo jak długo zostawał w ręku założycieli; w 1775 r. przy właścicielu Ignacym Malczewskim przywilejem Stanisława Augusta pozwolono tu założyć fabrykę wyprawy skór a następny posiadacz Miączyński w 1789 r. założył drukarnię ksiąg hebrajskich. Komora celna. Ludności 6772 os.

IV.

Osiedłość i pamiątki historyczne w powiatach Dubieńskim, Włodzimierskim i Kowelskim.

Powiat Dubieński. Dubno, miasto powiatowe, oblane Ikwą (pod 50° 25' szer. a 40° 24' dług.). W ostatnich latach politycznego życia prowincyi było najważniejszym pod względem handlu. Pierwsza wzmianka o Dubnie jest już w 1100 r. kiedy dostało się wraz z innemi miastami wołyńskimi Dawidowi Ihorowiczowi, było wówczas osadą warowną zamkiem; zmieniając następnie posiadaczy do zajęcia Wołynia przez Litwę, w wieku XIV. należało już do ks. Ostrogskich, którzy zamek wzmoenili i założyli miasto, a po rozprzeżeniu ordynacyi dostało się Lubomirskim.

Ks. Konstanty Ostrogski pierwszy uzyskał przywilej na założenie miasta czyli podniesienie wsi Dubna na miasto w 1498 r. od w. ks. litewskiego Aleksandra; drugi podobny przywilej uzyskał od Zygmunta I. w 1507 r. z nadaniem miastu magdeburskiego prawa. Najstarszymi świątyniami pańskimi były: cerkiew Zmartwychwstania w zamku i druga w okolicy Łuckiej bramy, obie uprzedziły założenie miasta; później powstały: Ś. Spasa na kępie Dubiczki i Ś. Mikołaja w pośród osady. Po założeniu miasta fundowano cerkiew Ś. Eliasza

i Ś. Krzyża na kępie Kortaczynie. W 1614 r. ks. Tomasz Ostrogski, kanonik krakowski, fundował Bernardynów; fara była na początku XVII w., a w 1711 r. liczyło się w Dubnie 3 kościoły łacińskie, 3 parochialne i 3 monasterskie cerkwie.

Dubno pokilkakroć napastowali Tatarzy, ale zamek tutejszy zawsze im dawał skuteczny odpór; sławna jest odsiecz ks. Konstantego Bazylego Ostrogskiego w 1577 r. podczas godów weselnych powinowatej jego, ks. Beaty Dolskiej, z ks. Sołomereckim. W 1649 r. miasto zostało spalone i mieszkańcy wycięci przez Tatarów i Kozaków. Król Michał Korybut w 1670 r. dał Dubnu przywilej na czterotygodniowy jarmak, zaczynający się od 3ch Króli ruskich; po zaborze Lwowa przez Austriaków przeniesione tu zostały 1774 r. kontrakty, które wiele się przyczyniły do wzrostu miasta, ale już 1794 r. przeniesiono je do Kijowa. W ostatnich latach przeszłego wieku przemieszkiwali tu czas jakiś duc de Berry i dużo emigrantów francuzkich. W mieście oprócz zamku, którego część dobrze jest zachowana, warte są uwagi: dom kontraktowy na rynku, parę kościołów murowanych, brama miejska od strony Łucka i kilka zakładów fabrycznych. Znaczny handel w czasie jarmarku zimowego. Gościł tu dwa razy Stanisław August u ks. Michała Lubomirskiego: nawiedzili także miasto, Piotr Wielki, Karol XII. i hetman Mazepa. W 1813 r. 8. Lutego, zakończył tu życie Tadeusz Czacki. W exystujących tu niegdyś

szkołach pobierał pierwsze nauki Antoni Malcewski. Dawne opactwo uniackie.

Dziś liczy się ludności w Dubnie 8,364 osób pł. ob., w liczbie której jest 6,057 os. mieszczan i rzemieślników, 433 os. szlachty, 86 duchowieństwa, 14 obywateli honorowych, 452 kupców, 303 włościan, 975 wojskowych, 10 cudzoziemców i 26 osób powyższemi kategoriami nieobjętych. Posiadaczy nieruchomości miejskich 791 os., kupców drugiej gildyi 2ch, trzejciej 48iu, kramów 208, rzemieślników 295 osób. Własności gruntowej miasto nie posiada.

Powiat rzeką Ikwą rozdziela się na wschodnią część i zachodnią. W zachodniej miasteczka: Boremel, na lewym brzegu Styru, majątność niegdyś Czackich. Niesiecki wspomina książąt Boremelskich, którzy wygaśli w początku XVII. wieku. Tu był kościół z cudownym obrazem Pana Jezusa i pałac dawnych dziedziców Czackich, zburzony podczas dwudniowej utarczki korpusu Dwernickiego z Rosyanami w 1831 r. Jarmark. Beresteczko nad Styrem. Starożytna dziedzina ks. Prońskich, z których Aleksander, starosta łucki, w końcu XVI. w. sprowadził Aryanów, przez co Beresteczko stało się głównem ich siedliskiem. Około 1644 r. mieszkał tu, jako intendent zborów, uczony Jędrzej Wiszowaty. Pod Beresteczkiem na prawym brzegu Styru otrzymał w 1651 r. świetne zwycięstwo Jan Kazimierz nad Chmielnickim, sprzymierzonym z Tata-

rami. Po lewej stronie rzeki pokazują mogiłę Prońskich i kopiec, zwany Maruchą, przy którym Jan Kazimierz przed bitwą słuchał mszy ś. Piękny kościół i klasztor, zajmowany był przez Trynitarzy, którzy tu szkoły utrzymywali. Na wyspie sformowanej przez Styr, miał być zamek, założony przez ks. Symeona Prońskiego, wojewodę kijowskiego. Pod Beresteczkiem Dwernicki przechodził wpływ rzekę. Jarmarki. W niedalekiej ztąd odległości nad Styrem wieś Peremyl, miejsce starożytnego groda w XIII. wieku udzielnego. Werba, nad Ikwią. Ptycza, z drewnianym kościołem. Jest gadka, że tu pochowany Hugo Kołłątaj, zmarły w niedalekiej wiosce Stolbcu; inni podają że umarł i pogrzebiony w Warszawie. Rzecz godna sprawdzenia na miejscu. Kozin, gniazdo Kozińskich, z których Olechno i Michajło otrzymali w 1538 r. przywilej za założenie tu miasta, urządzenie targów i t. d. Miasteczko było później własnością rozmaitych rodzin: Hojskich, Firlejów i t. d. w końcu dostało się Tarnowskiemu, z których Jan Amor, kasztelan konarski, przyjmował tu Stanisława Augusta. Król mieszkał w pałacu za miastem, a dworzanie w zamczku na wyspie. Źródło wody mineralnej i kąpiele niegdyś dosyć uczęszczane. Był tu kościół Dominikanów, zabrany na cerkiew. Łobaczówka. Krupiec, niegdyś Wiśniowieckich, później Lubomirskich, dziś skarbowy. Tu pochowany jest znany gener. Igelström.

We wschodniej części: Warkowicze nad dużym stawem i Stulem z pałacem Młodeckich. Niegdyś majątek Leduchowskich, z których Jakób fundował tu klasztor Bernardynów 1733 r. Młynów nad Ikwią i stawem. Aleksander król darował Młynów i Piekielewo (Pakałów) Bobrowi Moskwiczinowi, po śmierci którego Zygmunt 1508 r. nadał go Jakóbowi Montowtowiczowi, namiestnikowi krzemienieckiemu. Dziś Chodkiewiczów; z pięknym pałacem, ogrodem i kościołem. Tu pracował Aleks. Chodkiewicz, znany chemik polski. Murawica, o kilka staj od Młynowa. W 1560 r. przez ożenienie się przeszła od Wiśniowieckich do Grzegorza Chodkiewicza, kasztelana trockiego, w końcu przeszłego wieku była w ręku Krasickich, dziś Chodkiewiczów. Mizocz, nad Stulem. Ostrożec. Ołyka, przy ujściu Miłowiczki do Putylówki i dużym stawie. Miasto przeszło do Kyszków, przez zamężcie córki Krzysztofa, do Radziwiłłów, z których pierwszy Jan, krajczy litewski, około 1544 r. począł się pisać na Olyce, a brat jego Mikołaj Czarny otrzymał w 1549 r. od Karola V. tytuł księcia na Olyce i Nieświeżu. On też zbudował w 1564 r. zamek ołycki i sprowadził kalwinów. Ordynacya ołycka ustanowioną została 1579 r. Pierwszy z ordynatów, ks. Stanisław, wyrugował kalwinów, a syn jego i następca, Albrycht Stanisław, zbudował 1635 r. wspaniały kościół św. Trójcy, który w 1641 r. podniósł na stopień kollegiaty i opatrzył funduszami,

oraz założył seminaryum, szkoły, szpitale i t. d. Olycka kolegiata posiadała następujące uposażenie: na fundusz kościoła — wsie Dereń i Stawek, na fundusz szpitalu — część wsi Moszczanicy i na fundusz seminaryum — część wsi Miłowicy, ogółem 2020 dziesięcin ziemi i 733 korcy wysiewu, według wykazów z 1841 r. Przed założeniem kościoła ś. Trójcy exystował w Olyce kościół św. Piotra, zbudowany przez Piotra Białego, hetm. litew. w połowie XV. w., jak widać z kościelnych aktów. W 1648 napastowali Olykę kozacy. Oprócz zamku, dobrze zbudowanego, zwracają uwagę: ratusz z wieżą, zbudowany 1647 r., bramy ze strzelnicami, wały, otaczające miasto. Tu jako na granicy Polesia odbywa się targ na postoly, stąd przysłowie: „Olyka na łyka, Derażnia na garnki, a Klewań na dziady.“ Klewań i Derażnia leżą nieopodal w powiecie kowieńskim. Jarmark na św. Trójcę. Targowica, przy ujściu Ikwy do Styru. Przy Witoldzie należała do Niemirów; Zygmunt August nadał ją Fedorowi, ks. Koreckiemu, z zamkiem i przyległościami; potem należała do Bieniowskich, Rzewuskich, dziś Stojnowskich. Kościół i klasztor podominikański. W 1705 r. zimował tu Mazepa, w 1706 roku był Stanisław Leszczyński. Wieś Dermań, z monasterem założonym przez ks. Ostrogskich. W XVII. w. była tu drukarnia ruska. Dawne opactwo uniackie. Do klasztoru należała wieś Białaszów, zapisana przez Siemiona Olizara. Wieś Małe

Dorostaje, gdzie Jan Sapieha w połowie XVII. w. założył klasztor Karmelitów. We wsi Płosce lochy podziemne.

Powiat Włodzimierski. Włodzimierz, miasto powiatowe nad Ługiem (pod 5° 51' 11" szer. 41° 59' dług.), założony około 1000 r. po Chrystusie przez Włodzimierza w. ks. kijowskiego, który tu fundował katedrę biskupów grecką; dostawszy się jego potomkom, miasto przechodziło z rąk do rąk; w XII w., za Kazimierza Sprawiedliwego, należało jakiś czas do Polski, było zresztą stolicą udzielnego księstwa, zdobytego przez Gedymina w 1320 r., a od połowy XIV w. Włodzimierz stał się zaczął do korony należeć. W 1375 roku założone tu biskupstwo katolickie przez Ludwika króla, przeniesione zostało przez Witolda około 1425 r. do Łucka. Tatarzy napadali miasto w 1240 r. kiedy zniszczyli go tak, że żywej duszy nie zostało, i w r. 1500, a w 1657 r. zrabowany został i spalony przez Węgrów i kozaków podczas wojny szwedzkiej. Był tu w najdawniejszych czasach zamek drewniany, niejednokrotnie niszczone i palony. Kazimierz W. założył zamek murowany, nad którego wybudowaniem, kosztującym skarb polski 3000 grzywien srebra, czuwał książdz Wacław Tęczyński; ale wkrótce potem książęta litewscy, zawładnąwszy miastem, zniszczyli go i rozebrali do szczytu. Odtąd był zamek drewniany, otoczony wałami. Z pomiędzy wielu bardzo cerkwi włodzimierskich, najprzód na-

leży wspomnieć katedrę ruską, w której pochowani zostali metropolici Hypatysusz Pocięj 1613 i Leon Kiszka 1728 r. Z katolickich świątyń: Fara, klasztor Kapucynów, Dominikanów z kościołem św. Trójcy zbudowanym przez Aleksandra w. ks. lit. 1497 roku; Bazylianie mieli tu sławne szkoły. Włodzimierz był miejscem sejmików deputackich wołyńskich. Według podziału uchwalonego 1397 r. Włodzimierz był stolicą województwa tegoż nazwiska z powiatami: włodzimierskim, dubienkowskim i kowelskim, równie jak Łuck był stolicą województwa wołyńskiego z powiatami łuckim, krzemienieckim i poleskim. Ludności we Włodzimierzu liczy się dziś 6,305 os. pł. ob., w liczbie których jest 299 os. szlachty, 68 os. duchowieństwa, 12 obywateli honorowych, 139 kupców, 5,112 os. mieszczan i rzemieślników cechowych, 72 włościan, 620 wojskowych i 60 osób innych rubryk. — Właściciele domów i innych nieruchomości 780 os., kupców drugiej gildyi 1, trzeciej 39; kramów 186, innych zakładów handlowych 24, rzemieślników 366, rękodzielni 10. Gruntów należących do miasta 2,793 dziesięcin 13 sążni. Jarmarki.

Trakt idący z Łucka do Uściługa dzieli powiat na dwie części — północną, więcej poleską i południową, gdzie grunta pszenne i ziemia najbogatsza i najpiękniejsza na całym Wołyniu. W tej części — miasteczka: Horochów, nad dużym stawem. Przywilejem Kazimierza Jagiellończyka 1450 roku na-

dany Olizarowi Szyłowiczowi; w 1775 był własnością Michała Wielhorskiego, w 1791 r. Stanisława ks. Poniatowskiego, a w 1795 nabył go Waleryan Strojnowski, który zbudował pałac i założył bibliotekę; dzisiaj Tarnowskich. Znajdowały się tu dzieła Rafaela i Kanowy; obecnie pałac rozebrany. Jarmarki. Poryck. Ks. Witold nadał tę majątność Illi Wiackiewiczowi, w którego rodzinie (Illiniczów) zostawała do 1500 r. Teodor ks. Zbaraski, ożeniwszy się z Illiniczanką, był pierwszym księciem Poryckim. Z ostatnią dziedziczką tego domu, Zofią Izabellą, Poryck przeszedł do Zahorowskich, a w końcu XVII. w. do Czackich. Tu 28 Sierpnia 1765 r. urodził się uczony Tadeusz Czacki, starosta nowogrodzki. 1786 r. Stanisław August dał przywilej na drukarnię w Porycku; był tu piękny księgozbiór, z którego część, dotyczącą dziejów polskich, po śmierci Tadeusza nabyto do Puław za 15,000 czerw. zł. Jarmarki. Drużkopól. Łokacze nad Łuczą, niegdyś ordynackie; w połowie przeszłego wieku z ordynacyi ostrogskiej przeszło do Fran. Salezego Potockiego. Późniejszy dziedzic, Ludwik Wilga, starosta grabowiecki, ugaszczał tu Stanisława Augusta. Dziś Piwnickich; z kościołem. Milatyn. Świniuchy, stara osada wołyńska, sięgająca epoki książąt ruskich. Przywilejem Zygmunta 1512 r. nadane jakimś Michajle Wasylewiczowi; w drugiej połowie przeszłego wieku dzierżyli tu starostwo Rzewusey; przywilejem 1790 r. nadane

miasteczku prawo magdeburskie i ustanowione jarmarki. Uściług, przy ujściu Ługu do Bugu. Jagiełło ucierał się tu ze Świdrygiełłą, idąc na Łuck 1431 r. Należało do Lubomirskich. Prowadzi znaczny handel zbożem. Przystań. Wieś Zimno nad Ługiem, według podania była niegdyś przedmieściem Włodzimierza. Gniazdo rodu książąt Kozieków, herbu Zkrzyżluk; dziś własność Czackich. Wieś Nieskienicze przez Jagiełłę nadana Kisielom, z których Adam, wojewoda kijowski, zbudował tu monaster Bazylanów, gdzie i pochowany 1653 r. Nad zwłokami tego wielkich zasług obywatela jest pomnik z wymownym napisem. Wieś Sienno w XV. wieku należała do Duninów. Wieś Wolica Zahorowska ze starożytnym monasterem, w którym znajduje się cudowny obraz Matki Boskiej. Dzisiejszy kościół i klasztor fundowany jest i uposażony przez Piotra Zahorowskiego w 1567 r. Są tu portrety kolatorów — Zahorowskich i Czackich, a w trzech srebrnych urnach przechowywały się serca Czackich, dobroczyńców kościoła, które po zaborze na cerkiew, jeden z przełożonych klasztoru, Seweryan Dziubiński, kazał zakopać do ziemi, a z urn urządzić świeczniki, ponieważ Czaccy przestali zapomagać klasztor. W poleskiej części — miasteczka: Korytnica. Kisielin, nad Wstochodem, majątność niegdyś znakomitej rodziny Kisielów. Były tu sławne szkoły aryańskie, zbor i kilka odbyło się synodów. Dziś należy do Olizarów. Luboml. Sta-

rożytne miasto. Za Ludwika od książąt litewskich przyłączony do Polski z ziemią Chełmską. W 1392 roku gościł tu Jagiełło. 1659 r. było oddane hetmanowi Wyhowskiemu; w końcu przeszłego stulecia przeszło do Branickich. Miasto było dobrze zamurowane, z zamkiem, pałacem, kościołami. Dziś skarbowe. Tu się urodził Seweryn Lubomlczyk, sławny kaznodzieja dominikański za Zygmunta III. Jarmarki. Opalin, Ozdzyatycze, Jezierzany.

Powiat Kowelski. Kowel, powiatowe miasto nad Turyą (pod 51° 13' 9" szer. i 42° 22' dług.) Dawna dzielnica książąt Sanguszków; przywilejem Zygmunta I. 1518 r. ze wsi przeistoczony w miasto, udarowany prawem magdeburskiem, jarmarkami i t. d. następnie było własnością królowej Bony, która chrześcian i żydów udarowała rozmaitemi swobodami. 1564 r. otrzymał go w dożywocie Andrzej książę Kurbski, wygnaniec moskiewski, po którym Kowel znowu był królewszczyzną do 1775 r., kiedy Stanisław August otrzymawszy go w dziedzictwo od Rzeczypospolitej, darował Wacławowi Rzewuskiemu. W 1831 r. trzymali się tu czas jakiś powstańcy wołyńscy. Dziś miasto skarbowe. Ludności 3,700 osób. Jarmarki.

Ważniejsze miasteczka: Wyżwa, zawdzięcza swoją exystencję królowej Bonie przywilejem Zygmunta Augusta i Władysława. Należało do starostwa kowelskiego. Kamień Koszyrski, starożytna osada wołyńska, zdobyta dla Polski przez

Kazimierza W. Było własnością ks. Sanguszków, z których Michał na początku XVI. w. zaczął się pisać ks. Koszyrskim. Przez zameżcie jednej z księżniczek przeszedł do domu hr. Krasieckich. Ślady zamczyska. Kaszów. Mielnica, z jarmarkami. Niesuchojeże, nad Turyą. Należało do ks. Sanguszków, z których Roman, wojewoda braclawski, pisał się księciem na Niesuchojeżach i Łokaczach. Maciejów. Przywilejem Zygmunta Augusta, danym Stanisławowi Maciejowskiemu, przemieniono wieś jego Łuków na miasteczko Maciejowice, później Maciejów; również nadano prawo magdeburgskie i jarmarki. Dawniej leżało w ziemi Chełmskiej, podobnie jak Ratno, nad Prypecią i Turem, obronne zamczysko, za Kazimierza W. przyłączone do Polski. Dawne starostwo; w początku XVII. w. było w posiadaniu Elżbiety z Gostomskich, wdowy po Sieniawskim, w. marsz. kor., staroście rateńskim, która zbudowała tu kościół na miejscu dawnej szkoły żydowskiej. Później było w emphyteutycznym władaniu Platerów. Jarmarki. Stobychów. Turzysk, nad rzeką Turyą, graniczną pomiędzy ziemią Chełmską i województwem wołyńskim. Przeszło do Polski za Kazimierza W. W przeszłym wieku należało do Ossolińskich, później do Moszyńskich. Wieś Dolsk, gniazdo kniaziów Dolskich. W XVII. w. była tu drukarnia ruska.

V.

Osiadłość i pamiątki historyczne w powiatach Łuckim, Rowieńskim i Owruckim.

Powiat Łucki. Łuck, miasto powiatowe, nad Styrem i Głuszcem (pod 50° 44' 42" szer. i 42° 59' dług.). Niegdyś stolica udzielnego księstwa. Bardzo obronny zamek na wyspie zdobył Bolesław w drodze do Kijowa; do Polski przyłączony został za Kazimierza. Łuck był rezydencją Lubarta, Witolda i Świdrygiełły. Tu się odbył słynny zjazd Jagiełły z Zygmuntem cesarzem i innymi mocarzami 1429 r.; w 1431 r. Jagiełło oblegał zamek, opanowany przez Świdrygiełłę. Katedra biskupia katolicka od 1425 r., również katedra ormiańska i najdawniejsza grecka. Rezydencje biskupów były: katolickiego w Janowie, greckiego w Żydyczynie, gdzie był starożytny monaster i opactwo uniackie, ormiańskiego w Gródku (pow. rowieński?) Łuck był stolicą województwa wołyńskiego do ostatniego rozbioru i miejscem sejmików przedsejmowych; sejmiki deputackie odbywały się prócz tego w Krzemieńcu i Włodzimierzu. Zamek, zbudowany z kamienia przez Lubarta i Świdrygiełłę, najobronniejszy i najwspanialszy w prowincyi, dziś w ruinach, jak i świątynie pańskie, których tu rozmaitemi czasy było

około 30. Najwięcej zwraca uwagi kościół pojezuicki, późniejsza katedra, założony przez Marcina Szyszkowskiego, biskupa łuckiego w 1606 r. i ruiny kościoła bazylińskiego, pierwszej cerkwi św. Krzyża, również z XVII. wieku. Łuck za świetnych czasów był miastem ludnem, bogatym, handlowym; rządził się prawem magdeburgskiem, słynął szkołami obu połączonych narodów, miał drukarnie, jedną ruską w XVII. w. założoną przy bractwie ruskim, drugą dominikańską, która dotrwała do 1831 r.; ale kilkanaście razy niszczone przez pożary i najścia, a ostatecznie przez najście Chmielnickiego 1648 roku, kiedy zginęło 40,000 ludności, przyszedł do zupełnego upadku. Dziś ludności 7,126 osób pł. ob., poddy którą szlachty 824 os., duchowieństwa 72, kupców 318, mieszczan i cechowych 3,401, włościan 897, wojskowych 675 i osób nieobjętych powyższemi tytułami 39. Właściciele nieruchomości miejskich 487, kupców pierwszej gildyi 1, drugiej 1, trzeciej 31; rzemieślników 287, kramów 168, innych zakładów handlowych 35, rękodzielni 4, szkółka powiatowa. Ziemi miejskiej 735 dz. 1,883 sąż. Podczas upadku miasta zapewne złożono przypowieść: „U tomu Łucku, wse ne po ludźku; Nawkoło wodą, w seredyni bidá.“ W Łucku się urodził Aloizy Feliński. Jarmarki.

Powiat łucki cały prawie jest położony w pozycyi leśnej, z wyjątkiem południowe części, oddzielony traktem idącym z Włodzimierza przez

Łuck do Równego, która ma grunta pszenne i bardzo żyzne. Miasteczka: Bereźnica, na lewym brzegu Horynia. Włodzimierzec, dawna bardzo osada ze śladami zamku i wałów. — Należało do Czetwertyńskich, potem do Krasickich. Hulewice napominają nazwisko rodziny często spotykanej w historyi Wołynia; zapewne należało do niej. Kołki, nad Styrem, dawniej Romanów, z którego po pożarze zostały tylko kołki; jeszcze za napadów kozackich ucierpiał bardzo. Opowiadają o grobli z ciał żydowskich sformowanej. Miało być zamkiem opatrzone. Należało do Radziwiłłów. Jarmarki. — O trzy mile od Kołków na północ wieś Okońsk ze źródłem nadzwyczajnej głębokości i siły, poruszającej młyny. Biję zarówno w lecie i w zimie; lud nazywa bezodnią. Lisznia. Horodziec, nad brzegami Horynia. Z pałacem, ogrodem i pięknym niegdyś zbiorem ksiąg, medali, malowideł, należącym do Urbanowskiego. Rożyszcze, nad Styrem; należały do uposażenia łuckiej katedry greckiej; dzisiaj kniahini Bahratonowej. Wyroby sukien i wyprawa skór. Rafałówka. Należało do Narcyza Olizara, dziś skarbowe. Trojanów. Torczyn, nad Stawgą. Biskupi łuccy Aleksander Wyhowski i Stefan Rupniewski zakończyli tu życie; za Jerzego Falczewskiego, który tu zamek zbudował, przywilejem Zygmunta I. 1540 r. Torczyn zamieniono na miasto z ustanowieniem prawa magdeburskiego i jarmarków. Sokul z kościołem.

Czartorysk, nad Styrem, starożytna osada wołyńska; w 1100 r. dostało się miasteczko Dawidowi Ihorowiczowi, potem należało do książąt litewskich z rodu Gedemina, z kąd książęta Czartoryscy. Następnie przeszło do Leszczyńskich, z których Jędrzej, wojewoda derpski, w 1639 r. zbudował kościół Dominikanów; na koniec było w ręku Wiśniowieckich i Radziwiłłów. Zostały ślady zamku i kościoła. — Czetwertnia nad Styrem. Pierwotnie dziedzina Aleksandra Światopełkowicza z książąt kijowskich, który pierwszy począł się pisać księciem Światopełkiem-Czetwertyńskim. Starożytne monasterium ruskie. — Wieś Jarosławicze na trakcie z Łucka do Dubna. Starożytna ruska osada, w r. 1519 nadana Bohuszowi Bohowitynowiczowi przez Zygmunta I.; pierwaj należało do Niemirów. W r. 1706 stał tu obozem Karol XII.

Powiat Rowieński. Równy, miasto powiatowe, nad Ustyją i wielkim stawem (pod 50° 37' szer. i 43° 54' dług.). Należało do ks. Ostrogskich. Beata z Kościeleckich, wdowa po ks. Eliaszu, uposażyła kościół; później przeszło do Lubomirskich, w których ręku i dziś zostaje. Ks. Józef Lubomirski, starosta romanowski, otrzymał 1778 r. przywilej na czteroniedzielny jarmark. Pałac, ze starego zamku przerobiony, stoi pustką. Gimnazjum z Klewania przeniesione. Ludności 6,402 os. pł. ob. w tej liczbie szlachty 1,163, os. duchowieństwa 15, obywateli honorowych 13, kupców 243, mieszczan i ce-

chowych 3,614 os., włościan 721, wojskowych 548, cudzoziemców 20, innych rubryk 65 osób. Posiada czy nieruchomości miejskich jest 351 os., kupców trzeciej gildyi 24, kramów 230, innych zakładów handlowych 34, rzemieślników 305, fabryk 2, rękodzielni 6.

Rowieński powiat, podobnie jak łucki, należy do powiatów poleskich, południowa tylko część jego, oddzielona korytem Horynia (od ujścia Stubła do Tuczyzna) i dalej traktem idącym z Tuczyzna przez Międzyrzec do Korca, ma charakter odmienny, czysto-wołyński. W tej części miasteczka: Aleksandrya, nad Horyniem. Horyngród, nad Horyniem. Fundowane przez ks. Sołomereckich pod nazwiskiem Krupy, należało później do Radziwiłłów, a w końcu do Światopełków-Czetwertyńskich, z których Gabryel Ferdynand uzyskał 1777 roku przywilej królewski na przezwanie miasteczka Horyngrodem, prawo magdeburskie, jarmarki i t. d. Klewań, nad Stublem i dużym stawem. Michał Wasylewicz ks. Czartoryski w 1458 r. pierwszy zaczął się pisać księciem na Klewaniu i Żukowie (przyległy zamek) w końcu XVI. w.; ks. Jerzy, przyjąwszy katolicyzm, wybudował kościół farny, a syn jego Mikołaj osadził Mansjonarzy, którym za przywilejem królewskim nadano wieś Peresopnicę. Było otoczone wałami i murem. Pałac starożytny. Klewań pozostaje dotąd w tejże rodzinie. Tu umarł 1829 r. biskup miński Dederko. Peresopnicę otrzy-

mał ks. Teodor Czartoryski, starosta łucki, od króla Aleksandra w początku XVI. w. Wsią już była wówczas; w XI. zaś, XII i XVII. w. była to stolica udzielnego księstwa, z zamkiem i starym monasterem; w wojnach domowych i najazdach Litwy zniknęła. W 1146 r. panował tu udzielnie Wiaczesław, syn Monomacha, później Hleb, syn Jerzego Dołhorukiego, w końcu dostało się Mściśławowi Niememu i książętom halickim, z których Wasylko, syn Romana, był ostatnim książęciem peresopnickim. Między rzecz-korecki. Majętność niegdyś Lubomirskich. W 1706 r. było nadane przez cesarza Piotra Menszykowi z powodu, iż Jerzy Lubomirski sprzyjał Leszczyńskiemu. Wrócone 1711 r. Później należało do Steckich. Pałac. Kollegium ks. Piarów przed 1831 r. Dziś skarbowe. Tuczyn nad Horyniem, niegdyś własność Putiatów, z których ostatnia dziedziczka Anna wyszła za Bohdana Siemaszkę z Dobratyna; dziś Walewskich. — W części poleskiej: Berezne nad Słuczą. Wysock. Dąbrowica, starożytna Dubrowica, nad Horyniem. W XIII. w. było stolicą udzielnych książąt ruskich, następnie przeszło do litewskich ks. Holszańskich, którzy w połowie XV. w. poczęli się nazywać Dąbrowickimi; ostatnia z ich rodu, Marya, była za Montholtem, później za Michałem Tyszkiewiczem, kasztelanem łuckim, a w końcu za kniazem And. Kurbskim, który miał od żony zapis na Dąbrowicę, ale ta dostała się wskutek procesu Montholtom

1578 roku. Potem Dąbrowica była w ręku Firlejów, z których ostatnia dziedziczka wyszła w pierwszej połowie XVIII. w. za Józefa Scypiona, starostę lidzkiego. Miasteczko dawniej było w województwie brzesko-litewskim; dobrze zabudowane, miało fabryki, handel, sławne szkoły Pijarów, z których wyszli Cyprian Godebski, Alojzy Feliński i Łukasz Gołębiowski; w 1831 r. skasowane. Tu leży wieś Worobin, piękny pałac, ogród i wzorowe gospodarstwo dzisiejszych dziedziców Dąbrowicy hr. Platerów. Derażne, nad Horyniem, majątność Podhorodeńskich. Konstopol. Ludwipol, nad Słuczą. Stepań, nad Horyniem, bardzo starożytna osada. W XV. w. było w posiadaniu ks. Dąbrowickich; 1511 r. król Zygmunt nadał go Konstantemu ks. Ostrogskiemu; z ordynacji ostrogskiej 1753 r. dostało się Lubomirskim, potem Potockiemu, następnie przeszło do Worcelów. Dziś w ręku Rosyanina Tamlina. Starożytny kościół, kilka cerkwi i synagoga w stylu gotyckim; oprócz tego mogiły i podziemne kurytarze. W 1648 r. Stefan Czarniecki otrzymał tu nad kozakami zwycięstwo. Tomaszgród.

Powiat Owrucki. Owruć, miasto powiatowe, nad Norynią (pod 51° 19' 16" szer. a 46° 28' dług.). Starożytna osada drewlańska. Tu Oleg, syn Światosława, zwyciężony przez brata Jaropelka, gdy się chronił do miasta, od tłoczącego się na moście wojska, zepchnięty do rzeki, zginął; do dziś exy-

stująca mogiła Olega pokrywała jego zwłoki, póki nie zostały przeniesione do Kijowa. W. ks. Włodzimierz około 1000 r. zbudował tu cerkiew św. Bazylego. Owruć, z trzech stron wałem otoczony, z czwartej błotami, był zdobyty przez Gedymina 1320 r. a potem przez Witolda 1394 i następnie wcielony do Polski; miał na górze przestronny zamek, kolegium Jezuitów, które po skasowaniu zakonu zajęli Bazylianie, utrzymujący tu szkoły do 1831 r., kościół Dominikanów i kilka cerkwi. — Miejsce sejmików województwa kijowskiego, które odbywały się na przemian w Owruću i Żytomierzu. Dawniej opactwo uniackie. Dziś szkoła powiatowa. Ludności w Owruću liczy się 5,894 os. pł. ob., pomiędzy którą jest 843 szlachty, 40 duchowieństwa, 12 obywateli honorowych, 212 kupców, 3,662 mieszczan i cechowych, 104 włościan, 483 wojskowych i osób nienależących do powyższych rubryk 37. Z nich posiadają nieruchomość miejską 252 os., kupców drugiej gildyi jest 1, trzeciej 20, rzemieślników 341. Kramów w mieście jest 100, traktiernia 1 i rękodzielni 4. — Miasto posiadało ziemi 17,105 dziesięcin, ale 13,000 dz. lasu zakwestyonowanych, jest dziś w posiadaniu skarbu.

Miasteczka: Iskorość nad Uszą, dawny Korosten, starożytna stolica Drewlan, sławnych rozpaczną swą obroną przed zdobywczym orężem ks. kijowskich. — Korosten zdobył Oleg 883 r. Igor tu zginął 945 r. Tuż po drugiej stronie Uszy wieś

Szatryszeze, miejsce jego obozowiska. Nad Uszą skały noszą do dziś nazwisko kąpieli Olgi; na cmentarzu są stare mogiły, o milę mogiła Igora. Znane jest bajeczne podanie o okrutnej zemście Olgi za śmierć męża. Wieledniki, z jarmarkami. Wiązowiec. Ksawerów. Za przywilejem Władysława IV., który nadał zakładającemu się miasteczku prawo magdeburgskie, jarmarki i t. d. — Książ Ignacy Jelec fundował tu kolegium Jezuitów 1634 r., które wkrótce wojną zniesione, postanowieniem sejmu 1678 r. wcielone zostało do owruckiego. Po zniesieniu zakonu Ksawerów nabył Onufry Bieżyński, potem Antoni hr. Krasicki. Żuhiny. Norodycze, nad Uszą. Norzyńsk, nad Norynią; dawna dziedzina Niemieryczów, z jarmarkami. Olewsk należał także do Niemieryczów; świeżo założonemu miasteczku nadał Władysław IV. prawo magdeburgskie, jarmarki i t. d. 1641 r. W pobliżu Ksawerowa leżące Bazar i Kalinówka, również należały do funduszu Jezuitów owruckich i potem przeszły do Bieżyńskiego.

Ogół osad na Wołyniu dochodzi liczby 3,464 t. j. po jednej na 18 wiorst kwadratowych. Miast jest 12, miasteczek 135, wsi 2204, wiosek 1,029, futorów 78, kolonij 6. W roku 1791 osiadłość była nieco większa. Lelewel podaje pod tym rokiem na przestrzeni 761 mili kwadratowej miast 114, wsi 2,234, dymów 130,656, z kąd wypada 1 osada na 16 wiorst kwadratowych. Słowaczyński w 1838 r.

podaje 12 miast, 131 miasteczek i 2,600 przeszło wiosek; liczba ta jest znacznie mniejszą od obu poprzedzających; należy więc tu domyślać się jakiegoś błędu, albo u Słowaczyńskiego nie zostały policzone przysiółki i futory, bo terytoryalna odmiana, jaka zaszła od tego czasu, a mianowicie oddzielenie Berdyczowa z okręgiem do gubernii kijowskiej, nie mogła sprawić takiej zmiany w liczbach.

Wołyń i jego Mieszkańce.

Część Statystyczna.

I.

Zaludnienie: Liczba mieszkańców. Stosunek płci. Przyrost ludności. Podział mieszkańców ze względu na narodowość, wyznania i stany.

W gubernii Wołyńskiej, podług wykazów rządowych z 1861 r., liczy się mieszkańców ogółem 1,567,898 osób płci obojga, t. j. na wiorstę kwadratową 25,07 osób, przy czem w powiatach ludniejszych, przypada czasem na wiorstę osób 50 i więcej, w powiatach zaś poleskich zdarza się na całej mili kwadratowej znajdować jednego tylko mieszkańca. Następująca tabelka przedstawia liczbę ludności według płci w miastach i powiatach, oraz ilość urodzin, śmierci i ślubów za lata 1858 i 1861

		Liczba mieszk.		Urodz.		Umarło		Zaw.
		mężcz.	kobiet.	męż.	kob.	męż.	kob.	
W mieście	1858	16609	15153	527	382	581	392	258
	1861	18790	20007	782	541	613	511	410
Żytomierzu	1858	80452	80077	3337	3277	1994	2055	1662
	1861	82269	82608	4278	3957	2428	2463	2043
W Żytomierskim powiecie								

		Liczba mieszk.		Urodz.		Umarło		Zaw.
		mężcz.	kobiet.	męż. kob.	męż. kob.	męż. kob.	kob. ślub.	
W mieście	1858	2157	2354	116	101	74	76	62
Owruczu	1861	2657	2404	199	180	139	129	64
W Owruckim	1858	49460	49915	2312	2202	1192	1277	976
powiecie	1861	48672	49251	2600	2446	1329	1358	1186
W mieście	1858	3236	3304	133	127	124	109	80
Zwiahlu	1861	4220	4226	192	136	133	92	70
W Zwiahelskim	1858	78077	75379	2038	2173	1732	1139	699
powiecie	1861	78054	79436	3876	3862	2361	2506	1895
W mieście Star.	1858	4924	5165	351	306	196	167	115
Konstantynowie	1861	5565	6123	326	258	241	214	120
W Konstantyno-	1858	57622	58140	2583	2562	1550	1413	1017
wskim powiecie	1861	60642	61579	2376	2364	1792	1808	1417
W mieście Za-	1858	4080	4532	236	184	116	113	86
stawiu	1861	3897	4142	221	182	172	141	105
W Zasławskim	1858	62969	66017	2293	2328	1852	1906	1247
powiecie	1861	61860	63672	3114	2818	2054	2165	1558
W mieście	1858	3412	4232	113	50	76	60	63
Ostrogu	1861	3889	5037	151	144	116	86	50
W Ostrogskim	1858	46415	46656	2162	2176	1447	1428	810
powiecie	1861	48322	48893	2118	2098	1451	1463	884
W mieście	1858	5123	5354	261	234	198	175	108
Krzemieńcu	1861	6095	6118	289	300	271	223	129

		Liczba mieszk.		Urodz.		Umarło		Zaw.
		mężcz.	kobiet.	męż. kob.	męż. kob.	męż. kob.	kob. ślub.	
W Krzemienie-	1858	62907	66158	2610	2527	1990	2034	1373
ckim powiecie	1861	60567	67971	3039	2810	2014	2065	1497
W mieście	1858	3736	4476	193	130	144	130	85
Dubnie	1861	3506	4416	200	108	157	128	94
W Dubieńskim	1858	43328	46534	1538	1512	1252	1249	874
powiecie	1861	45918	47139	2066	1978	1933	1863	1170
W mieście	1858	3152	3260	195	184	162	158	84
Łucku	1861	3316	3585	165	134	189	159	85
W Łuckim	1858	50880	54374	1784	1635	1043	857	580
powiecie	1861	49224	51233	2296	2130	1700	1758	1230
W mieście	1858	2452	2593	178	147	143	100	83
Równie	1861	3035	3100	170	132	189	144	63
W Rowieńskim	1858	54084	56920	2135	2270	1526	1625	1171
powiecie	1861	58318	60440	2870	2572	1827	1866	1521
W mieście	1858	2420	2885	157	117	127	56	92
Włodzimierzu	1861	2880	3025	170	183	136	97	71
W Włodzimier-	1858	62337	67589	1000	1127	6409	6830	1479
skim powiecie	1861	67728	68013	3002	2958	2237	2352	1860
W mieście	1858	1742	1904	82	60	78	36	37
Kowlu	1861	1787	1914	74	64	54	47	45
W Kowelskim	1858	49291	50320	1881	1909	1335	1389	1415
powiecie	1861	51074	51277	2425	2433	1489	1635	1525

	Liczba mieszk.		Urodziło się.		Umarło.		Zaw.	
	mężcz.	kobiet.	mężcz.	kobiet.	mężcz.	kobiet.	ślubów.	
Ogółem w 1858	53043	55212	2342	2022	2019	1572	1153	
miastach 1861	59637	64097	2939	2362	2410	1972	1306	
Ogółem w 1858	697855	718029	25873	25694	23322	23200	13303	
powiatach 1861	712650	731514	34010	32428	22614	23312	17786	
Ogół w gu- 1858	750898	773241	28215	27722	25341	24772	14456	
bernii 1861	772287	795611	36949	34790	25024	25284	19092	

Stosunek płci męskiej do żeńskiej jest jak 100 do 103,02, gdyż w powyższej ogólnej liczbie znajduje się 772287 osób mężczyzn, 795611 kobiet; liczba kobiet przewyższa tym sposobem liczbę mężczyzn o 23224 osób. Przewyżka ta znacznie by się jeszcze powiększyła gdybyśmy od liczby ludności męskiej odciągnęli konsystujących wojskowych, którzy właściwie nie należą do składu miejscowego zaludnienia, a policzeni w ogólnej statystyce gubernii, znacznie zmieniają stosunek płci na lepsze. Tak znaczna przewyżka płci żeńskiej nad męską, jest zjawiskiem anormalnem, mającem bardzo ważny wpływ na przyrost zaludnienia, moralność i t. d. Nie są od niej wolne inne kraje, jednak nigdzie nie ma takiej znacznej różnicy jak u nas. W Europie w ogóle liczy się 101,57 kobiet na 100 mężczyzn; w Cesarstwie Rosyjskiem 102,16 kobiet na 100 mężczyzn; zaś na Wołyniu 103,02 kobiety na 100 mężczyzn. U nas jak i gdzieindziej, jest

to następstwo służby wojskowej i w ogóle zajęć odrywających mężczyznę od życia rodzinnego. Szlachta znajduje się więcej pod wpływem tych czynników niż lud, gdyż u szlachty wołyńskiej jest 105,59 kobiet, a u włościan 103,66 na 100 mężczyzn.

Znając ten stosunek płci, łatwo jest odgadnąć że roczny przyrost ludności na Wołyniu musi być bardzo nie wielki. Z wiadomości statystycznych za 1861 r. widać, że się urodziło w tym roku 71739 osób (36949 męż. i 34790 kobiet; 1 urodziny przypadają na 21,85 osób pł. ob.), a że jednocześnie umarło 50308 osób (25024 męż. i 25284 kob. t. j. 1 zgon na 31,16 osób), więc przewyżka urodzin nad śmiercią daje liczbę dosyć znaczną 21431, czyli że przybyło ludności w ciągu jednego roku 1,36% ogółu. Nie zawsze jednak przyrost ludności na Wołyniu daje tak pomyślne rezultaty. Z danych statystycznych za 1858 r. widać że przewyżka urodzonych nad zmarłymi nie dochodziła nawet 6000, stanowiąc nie więcej jak 0,38% całego zaludnienia. Dwie te proporcje stanowią maximum i minimum przyrostu, gdyż średnia proporcja, wynaleziona dla siedmiu ostatnich lat z rzędu, daje liczbę 0,78%, który też procent winien się uważać za najbliższy odpowiadający rzeczywistości w chwili obecnej. Jeżeli zaś wziąć dłuższy przeciąg czasu, niżeli lat siedm, to przyrost będzie jeszcze mniejszy; tak porównawszy ogół ludności z 1836 r. z ogólną liczbą z 1861 r., znajdziemy, iż

przybyło jej 267000 w ciągu ćwierci wieku, t. j. przybywało po 10680 rocznie, czyli po 0,74%. Liczby te bardzo są niezadawalniające, gdy w ogóle przyjmują, że w Rosssyi roczny przyrost ludności daje przecięciowo 1%, a kraj ten znajduje się nie w najlepszych jeszcze warunkach ekonomicznych. Do smutniejszych jeszcze wniosków, doprowadza porównanie zaludnienia prowincyi z lat 1791 i 1861. I tak:

	w 1791 r.	w 1861 r.
Przestrzeń w milach kw.	761.	1247.
Liczba mieszkańców	805170 os.	1567898 os.
t. j. przed siedmdziesięcią laty przypadało na 1 wiorstę	21,5 osób mieszk.	zatem od tego czasu przybyło mieszkańców 4ch na wiorstę. Dla wynależenia rocznego przyrostu zaludnienia porównajmy:
w 1791 r. na 761 m. kw.	805170 os. miesz. (Lelewel)	
w 1861 r. na 761 m. kw.	956577 os. miesz.	

Ztąd wyprowadza się wniosek, że w przeciągu 70 lat przybyło ludności 15,83% t. j. rocznie przybywało, 0,22%. Znaczy że w przeciągu całego wieku ludność się nie powiększy o 25%, gdy naprzykład w Prusach liczba mieszkańców w XIX. w. się podwoiła, a gdzieindziej podwaja się w przeciągu 25 lat.

Ślubów małżeńskich zawarto na Wołyniu w 1861 r. 19092, t. j. 1 na 82 osób ludności w roku zaś 1857, w którym przyrost ludności był dwa razy mniejszy od przecięciowego, i uważany był przez nas za minimum, liczba ślubów była 14456, czyli 1

nowe małżeństwo na 105 osób. Płodność małżeństw t. j. wypadek dzielenia liczby urodzin na liczbę ślubów, równał się w obu powyższych latach 3,73. Przyrównawszy teraz liczbę ślubów i płodność w innych krajach do wypadków powyższych, nabierzemy wyobrażenia o dogodnościach życia w naszej prowincyi i o warunkach, sprzyjających przyrostowi zaludnienia. I tak: w Prusach 1 nowe małżeństwo przypada rocznie na 111 osób, we Francyi — na 118, w Austrii — na 122; zatem mniej jest małżeństw, jak u nas; płodność w Królestwie równa się 3,33, we Francyi 3,21, większa jest zatem u nas niż gdzieindziej; a jednak żaden kraj europejski tak szczupłego przyrostu ludności jak nasz nie przedstawia.

Mówiąc o stosunku płci, rocznym przyroście zaludnienia i liczbie małżeństw, należy mieć na uwadze, że powyższe liczby są wynalezione dla całej masy ludności; wyjątkowo zaś w miastach i po wsiach, w okolicach południowych i północnych wszystkie te stosunki wyrażają się znacznie odmiennymi liczbami. I tak: w 1861 r. w miastach stosunek liczbowy mężczyzn do kobiet był jak 100 do 107, urodziny przypadały 1 na 23,34 osób, zgon 1 na 28,23, ślub 1 na 94 osób. Porównanie tych liczb z powyższymi da miarę różnicy. Co się tyczy powiatów południowych i północnych, to podobneż wyciągi za 1858 r. pokazują, że na Polesiu na 100 mężczyzn przypada 100,12 kobiet, 1 urodziny na

26,6 osób, 1 śmierć na 39,7 osób, 1 ślub na 104,8 osób. Tyle o ruchu zaludnienia.

Podział ludności ze względu na narodowość nie łatwy jest na Wołyniu, z wielu bardzo względów, z których najważniejszy jest ten, iż w urzędowych statystykach, narodowości mieszkańców zwykle nie wyszczególniają, ograniczając się tylko wykazaniem religii. Ponieważ religia narodowości jeszcze nie stanowi, więc urzędowe dane nie są tu wystarczające. W braku innych danych ograniczymy się obecnie wykazaniem tylko plemiennego pochodzenia mieszkańców, jakkolwiek za nieomyślność przytoczonych liczb ręczyć nie jesteśmy w stanie.

Wołyń, zajmując sam środek ziem Ruskich, leży pomiędzy swoimi mieszkańcami największy procent Rusinów; po nich idą ze względu na liczbę Żydzi, dalej Rosyjanie, Niemcy, Holendrzy i Tatarzy.

Rusinów się liczy według danych z 1861 r. 1,370,444 osób czyli 87,40% ogółu zaludnienia; Żydów 190,278 osób czyli 12,13% resztę około 1% stanowią Rosyjanie, Niemcy i Tatarzy.

Z Rusinów, szlachta, duchowieństwo katolickie i mieszczanie mówią po polsku i po rusińsku, lud zaś, z wyjątkiem bardzo niewielkiej liczby włościan w powiatach zachodnich i duchowieństwo greckie, mówią tylko po rusińsku. Język wyższego towarzystwa i literacki jest polski; urzędowy i szkolny rossyjski. Żydzi mówią z ludem po rusińsku,

z szlachtą po polsku, pomiędzy sobą używają znanego żargonu niemieckiego, religijny język mają hebrajski, a na koniec w nowych czasach, po wprowadzeniu języka rossyjskiego do sądownictwa i urzędowania szkół rabińskich, zaczęli się wyuczać i po rossyjsku; nie mówią jednak dobrze żadnym z powyższych języków, z wyjątkiem kilku lub kilkunastu rodzin bogatszych i wykształceńszych, używających polskiej mowy i w domu. Z Rosyjan, liczy się dawnych wychodźców (Starowierów) 3580 osób, drugie tyle należy policzyć Rosyjan, przyjeżdżających tu dla służby rządowej i handlu; ci mówią czystym rossyjskim językiem i łatwiej się wyuczają po polsku, aniżeli po rusińsku. Na koniec Niemców się liczy 5684 osób i Tatarów 235 osób. Co się tyczy wychodźców z Królestwa Polskiego i Mazurów, to tych pomiędzy szlachtą trudno byłoby odszukać, a wychodźcy z ludu i drobnej czynszowej szlachty zleli się już zupełnie z miejscową populacją, tak że nawet język prawie wszyscy przyjęli rusiński, czemu bardziej jeszcze sprzyjała ta okoliczność, że należąc w znacznej części o kości ołamiackiego, od ćwierci wieku wspólnego są z ludem wyznania.

Podział ze względu na wyznania łatwiejszy jest, gdyż tu księgi metryczne i sprawozdania konsystorskie są materiałem, w zupełności wyczerpującym przedmiot; tylko i tych liczb nie można przyjmować za nieomyślne z powodu częstego wkra-

czania duchowieństwa w cudze parafie i w atrybucy księży innego wyznania, jak również z powodu, iż księgi metryczne nie są kontrolowane i wyjęte z nich liczby weryfikowane.

Z danych 1861 r. okazuje się, że na Wołyniu jest chrześcian wyznania wchodniego 1,192,754 osób t. j. 76,07% ogółu; chrześcian katolików liczy się 175,367 osób t. j. 11,18%, starozakonnych talmudystów 190,267 t. j. 12,13% (wraz z 250 osobami karaimów); наконец pozostałe 0,62% stanowią starowiery rozmaitych sekt (3,580 osób) protestanci (5684 os.) i mahometanie (235 os.). Ćwierć wieku temu nazad stosunek wyznań był nieco inny. Słowaczynski w 1836 r. podaje, na 1,300,000 ludności, wyznawców wschodniego kościoła (unitów i nieunitów) 900,000 osób, t. j. 69% ogółu, katolików 200,000 t. j. 15% ogółu i starozakonnych 194,000 t. j. 14% ogółu. Porównawszy liczby obecne ze stosunkiem rozmaitych wyznań przed dwudziestu pięć laty, znajdujemy iż w przeciągu ćwierci wieku liczba wyznawców wschodniego kościoła w stosunku do innych wyznań powiększyła się o 7%, liczba katolików zmniejszyła się o 4%, a liczba starozakonnych o 2%.

Ze względu na stany ludność Wołynia rozdzielimy na następujące kategorie: 1. według urodzenia, na szlachtę i nieszlachtę i 2. według sposobu życia — na stan miejski, wiejski, duchowieństwo i wojskowych.

Szlachty się liczy na Wołyniu 74,095 os., 36,040 męż. i 38,055 os. kobiet (t. j. 4,7% całej ludności; szlachta się dzieli: na szlachtę dziedziczną w liczbie 35,825 os. płci obojga (7,049 os. w miastach i 28,776 os. w powiatach) i szlachtę osobistą 38,270 osób (16,232 os. w miastach i 22,028 os. w powiatach). Liczbę szlachty, właścicieli ziemskich, oddzielnie wyliczyć nie podobna; wiadomo tylko, że głosujących na wyborach jest 1916 osób, nazwisk zaś posiadaczy ziemskich według wiadomości zaczerpniętych w kancelaryach marszałkowskich z 1848. r. jest 1104; przypuściwszy więc, że jest po pięć rodzin każdego nazwiska, wypadłoby, że jest posiadaczy ziemskich 5500 rodzin, t. j. mniej więcej około 20,000 osób płci obojga. Listę tę nazwisk, w alfabetycznym porządku ułożoną, z oznaczeniem w jakim powiecie jaka rodzina mieszka, załączamy na końcu.

Pomiędzy nieszlachtą rozróżniają się: hraźdanie z dawnej szlachty polskiej (4489 os.), jednodworcy (46,405 os.), ludzie wolni (16,081 os.), wychodźcy z Królestwa Polskiego wraz z popowiczami i uwolnionymi z poddaństwa (55,081 os.). Reszta są mieszczanie, włościanie, duchowieństwo i wojskowi.

W drugiej kategorii liczy się: a) stanów miejskich 221,564 osób, t. j. 14% całej ludności (w tej liczbie żydów 180,138 os.). Tu należą: tytularni obywatele (pocztowni hraźdanie) dziedziczni i osobiści 249 osób, kupców 10,326 os. (10,190 os. żydów

i 217 os. chrześcian). Mieszczan 190,259 os. i cechowych 20,730 os. *b)* Stanów wiejskich 1,109,663 os. czyli 77% ogółu. Tu należą: włościanie niegdyś obywatelscy 864,366 os. (męż. 424,217 os. i kobiet 440,149 os.), włościanie dworscy 4970 os. (2194 os. mężczyzn 2776 os. kobiet), włościanie skarbowi 264,831 os. (130,474 os. męż. i 134,357 os. kob.), koloniści 4364 os. (2148 os. męż. i 2216 os. kob.), ludzie wolni, po wsiach osiedleni, 71,162 os. (37,011 os. męż. i 34,151 os. kobiet); tu na koniec należą żydzi rolnicy, których się liczy na Wołyniu 4304 osób. *c)* Duchowieństwa 19,393 os. płci ob. t. j. 1,2% ogółu ludności (z nich 568 os. w miastach, reszta w powiatach); mianowicie: duchowieństwa wschodniego świeckiego wraz z cerkiewną służbą 18,512 os. (8818 os. męż. i 9694 os. kob.) i 173 os. mnichów (149 os. męż. i 24 kob.); duchowieństwa katolickiego 344 os. (163 os. zakonników, 21 zakonnic i 160 os. duchowieństwa świeckiego wraz z 50 klerykami seminarium żytomierskiego); duchowieństwa starozakonnego 356 os. (w tej liczbie 4 os. duchowieństwa karaimskiego), duchowieństwa reformowanego 4 osoby i mahometańskiego 5 osób i *d)* Stanu wojskowego 53,163 os. płci ob., w których się liczy 11,020 os. wojsk regularnych, 3322 osób wojsk nieregularnych, 6490 żołnierzy zostających na urlopie, 9276 żołnierzy odstawnych, 6580 kantonistów; ogółem mężcz. 36,688 osób. Przytem 14,712 żołnierskich żon i córek i

1763 żon i córek wojskowych czynnej służby. Ogół daje 3,3% całej ludności. Procent ten nie przedstawia jeszcze całego wojskowego kontyngensu, wystawionego przez gubernię i wielka ilość żołnierzy zostająca na urlopie i odstawnych nie powraca do domu, pozostając dla rozmaitych powodów na mieszkaniu w guberniach rosyjskich, żydzi zaś wzięci w rekruty z maleńką i przechrzczeni, nie powracają wcale; w czynnej zresztą armii znajduje się Wołyniaków zapewne nie mniej od wykazanego ogółu wojskowych, gdy weźmiemy na uwagę, że w przeciągu dwóch tylko lat w epoce kampanii krymskiej Wołyn dał po 41 rekrutów z tysiąca, co już więcej niż dwadzieścia tysięcy czyni.

II.

Praca: Uprawa roli — wyrobek leśny — chów bydła, koni i owiec. Ruch fabryczny i przemysłowy. Drogi.

Zwróćmy się teraz do drugiego artykułu zamocności prowincyi, do pracy. Najbliższe chociaż powierzchowne wyobrażenie o niej dałoby nam rozklassyfikowanie ludności według zajęć, ale tego uczynić nie możemy, gdyż 1% ludności przed nikim ze swej profesyi się nie opowiada; jednak postaramy się wynaleść choć kilka liczb, rzucających światło na podział pracy w prowincyach.

	Zasiew.	Zbór.	
W łanach obywatelskich	oziminy 337639	korcy 1329812	korcy t.j. 3,34 ziarn.
"	jarzyny 289975	" 1168875	"
"	kartofli 74485	" 319726	"
U włościan b. obywatelskich	oziminy 464148	" 1820262	" t.j. 3,90 ziarn.
"	jarzyny 543795	" 1742639	"
"	kartofli 149147	" 678079	"
U włościan skarbowych	oziminy 121668	" 488804	" t.j. 4,01 ziarn.
"	jarzyny 116033	" 427147	"
"	kartofli 63808	" 260151	"
U jednodworców, mieszczan i wolnych	oziminy 65404	" 282194	" t.j. 4,31 ziarn.
"	jarzyny 70607	" 288458	"
"	kartofli 29594	" 128672	"
W polach gromadzkich	oziminy 2862	" 12446	" t.j. 4,34 ziarn.
"	jarzyny 3566	" 12185	"
Ogółem w gubernii	oziminy 991725	" 3933520	"
"	jarzyny 1023977	" 3636802	"
"	kartofli 317040	" 1384349	"
Summa . . .	2332742	korcy 8854671	korcy.

Tak więc uprawa roli w 1858 r. dała na Wołyniu 6½ milionów korcy czystego urodzaju, o ile można wierzyć w dokładność urzędowych wiadomości w tym względzie zbieranych. Zdaje się, że gospodarstwo na Wołyniu w ostatnie ćwierć wieku wcale nie postąpiło, gdyż Słowaczyński podaje w 1863. r., zapewne ze źródeł równej wartości, stało się tylko dochodniejszym z powodu znacznego podniesienia cen.

Rozpatrując się w powyższej tabliczce, musimy zauważyć różnicę urodzaju w polach dworskich, włościan obywatelskich, następnie włościan skarbowych i t. d.; różnica ta byłaby dowodem potwierdzeniem maxymy, że praca im więcej jest swobodną, tem bardziej jest produkcyjną, gdybyśmy nie podejrzewali tu pewnej dozy zatajonego zbioru, tem bardziej, że racyi do zatajenia u góry jest najwięcej, u dołu najmniej. Druga okoliczność, zasługująca w powyższej tabliczce na uwagę, jest ta, że włościanie obywatelscy względnie do swej liczby, znacznie większą ilość zboża wyprodukują, aniżeli skarbowi, tak iż na każdą osobę włościan obywatelskich wypada zbioru 2,10 korcy oziminy, gdy włościanie skarbowi zbierają tylko 1,84 korcy na osobę. Niechby się nad tem zastanowili ci, co ubóstwo przypisywali ciemieniu ludu przez szlachtę.

Nieurodzaje na Wołyniu są rzadkie. Tylko powiaty kowelski i łucki cierpiały niedawno (1853—

1856. r.) przez trzy lata z rzędu nieurodzaj i głód nawet, tak iż potrzebowały zapomogi w kwocie 50,000 rs. z zapaśnych kapitałów. Ważnym bardzo artykułem pożywienia dla ludu jest ulubiona przezeń kartofla; której największą ilość wydają powiaty żytomierski, owrucki, rowieński i kowelski.

W ogóle na północy Wołynia ludność mniej się poświęca uprawie piaszczystej i jałowej ziemi, sięgając nie wielką tylko ilość żyta, owsa i jęczmienia, a zresztą cała siła robocza zwrócona jest na wyrobek materiałów leśnych: klepki, belek, smoły i potaszu. Następująca tabliczka pokazuje ilość wyrobionych na handel materiałów leśnych w latach 1849. i 1859., spławionych czterema rzekami wołyńskimi: Słuczem, Horyniem, Styrem i Ikwą.

	1849 r.	1859 r.
Belek	50510 sztuk na 88053 r.s.	79286 szt. na 165107 r.s.
Klepki	7898 kóp na 79600 „	782236 „ „ 196019 „
Kłódi wan-		
czosów	13891 sztuk na 17466 „	16242 „ „ 21541 „
Smoły	801 beczka n. 13113 „	17600 „ „ 5780 „
Summa	198222 r.s.	388347 r.s.

Liczyby obecne, jak powiedzieliśmy wyżej, obejmują tylko towar leśny, spławiony czterema głównymi arteriami wołyńskimi, znaczna jeszcze ilość jego idzie na Bug, Stochód, Turyą i Prypeć, jak również dużo bardzo wyrobów wywozi się drogami lądowymi na Ukrainę i Podole, szczególnie dziegieć, sprzęty domowe i gospodarcze, deski, gonta, dranie, obody, czółna, postoly i węgiel. Smoły oprócz użytku miejscowego, idzie na handel na sumę około

25,000 rsr. Sądziemy jednak, iż ta liczba nie jest dokładną, i że smoły wywozi się znacznie więcej, gdyż na Polesiu stanowi ona główny produkt gospodarstwa w wyniszczonych dużo lasach wołyńskich. Zkądinąd znowu mamy prawo sądzić, iż Polesie samo wyprodukuje smoły około 4000 beczek. Potaszu, którego najwięcej się wyrabia w Semerynkach, konstantynowskiego powiatu i Laskach owruckiego, sprzedaje się na 20,000 rsr. Nakoniec drzewa opałowe wycina się równie nie tylko na miejscową potrzebę, ale i na spław.

Po pracy na roli i wyrobie lasu, najważniejszy przedmiot zabiegów ludności stanowi chów bydła, koni i owiec, któremu szczególnie sprzyja położenie prowincyi, z dawną słynącą pięknymi wołami i końmi, a który obecnie jest w zupełnem zaniedbaniu. Bydło rogate kupuje się na jarmarkach ukraińskich, a konie dawnej polskiej rasy z małemi wyjątkami zupełnie się przewiodły i zastąpione zostały stadniną ze wschodu i południa Rosyi przypędzaną; hodowla owiec tylko jest staranniejsza niż dawniej. Jednak ponieważ woły konieczne są potrzebne do uprawy roli, bydła więc, chociaż wcale nie starannie, hoduje się dość znaczna ilość. Meniści w powiecie ostrogskim i żytomierskim podtrzymują hodowlę bydła rasowego, szczególnie dla nabiału, również w powiecie konstantynowskim, w majątku Krasowskiej, chowa się bardzo starannie bydło tyrolskiej rasy. Piękniejsze stajnie są ks. Sanguszków w powiecie zaslawskim, Grocholski

i Sokołowskiego w pow. żytomirskim, Czapskiego i Sawickiego w zwiahelskim, Lenkiewiczów w ostrogskim pow. i Dzieduszyckiego w krzemienieckim. Niektóre stada, jak Sanguszki i Dzieduszyckiego, są czysto arabskiej rasy; w innych krew arabska przeważa. Czysto polska rasa koni przechowywała się tylko w kilku stadach na Ukrainie i Podolu. Konie włościańskie są małe i słabe, i żadnych się starań na to niełoży, ażeby ich rasę poprawić. Owce z cienką wełną hodują się starannie przez właścicieli ziemskich południowych i centralnych powiatów, a wełna ostatnimi czasy stała się jednym z najważniejszych artykułów dochodów gospodarskich i handlu zagranicznego. Myta na owcach płaci się od 18 do 24 i więcej r. sr. za pud. Ważniejsze owczarnie są: w pow. żytomirskim u Oskierków, Grocholskiego, Giżyckiego i Obuchowskiego, w pow. zwiahelskim — hr. Potockiej, w pow. krzemienieckim — Rzysszczewskiego, Ożarowskiego, Swiejkowskiego, Olszewskiego i Bobra, w pow. ostrogskim — hr. Ilińskiej, we włodzimierskim — Orzeszki, Hulewicza, Sumowskiego, Czackiego, Tarnowskiego, Leduchowskiego, Bobra, Romera, Gutowskiego, Krasickiego; w powiecie rowieńskim — Radziwiłła, w Zasławskim — ks. Sanguszki i hr. Potockiej, w Dubieńskim — ks. Lubomirskiej, Ożarowskiego, Leduchowskiego i Młodeckich.

Następująca tabelka zawiera ilość trzody chlewnej, koni i owiec w powiatach, o ile ją wykazują podania urzędów policyjnych:

	Konie.	Bydło	Owce proste	Owce hiszpańskie	Nierogaczna	Kozy	Ostymy Ogól.
Powiat Żytomierski	31972	132355	55500	34898	48201	2626	83 3067226 głów.
" Owrucki	18518	40535	34885	2066	31918	4388	1 132311 "
" Zwiahelski	27563	42138	43722	32024	29523	2615	— 177855 "
" St. Konstantyn.	23001	23106	30926	42097	23747	1298	28 144203 "
" Zasławski	30656	29863	46859	42501	22651	423	23 175975 "
" Ostrogski	17906	14135	30612	70600	13530	405	4 147177 "
" Krzemieniecki	19449	24564	43244	37983	25737	1050	21 152048 "
" Dubieński	11294	20434	30067	47529	16738	938	28 127018 "
" Lucki	10205	24384	40416	30271	31890	1681	— 138847 "
" Rowieński	16768	48161	39390	52890	53967	3416	36 214928 "
" Włodzimierski	18748	34700	20145	36988	37203	935	96 148825 "
" Kowelski	9355	59307	23581	21610	25413	1164	4 140464 "
W gubernii	235435	493682	438647	451486	363508	21024	324 2051056 głów.

Wołyn i jego Mieszkańce.

Tabelkę tę, jak i inne wyliczenia wątpliwej wartości, załączyliśmy dla tego, ażeby raz wystawiając na widok publiczny bodaj niedokładne dane statystyczne, tem samem pobudzić do sprawdzenia i wynalezienia liczb wiarogodnych.

Czyniąc pierwszy krok na tej drodze, bynajmniej nie pragniemy zjednać naszym podaniom opinią nieomylności.

Pszczelnictwo na całym Wołyniu ma dużo zwolenników, chociaż o wzorowie i na większą skalę urządzonych pasiekach nie słyszeliśmy; na Polesiu osadzają ule na drzewach i w dziupłach, często na 5—8 sążni wysokości od ziemi. Poleszucy z zadziwiającą zręcznością, przy pomocy tylko rzemieńnego sznura, dostają się do tych ulów, kiedy przychodzi pora podbierania miodu.

Ogrodnictwo i pielęgnowanie drzew owocowych jest dość powszechne, ale nie wielu liczy umiętnych miłośników. W niektórych powiatach fruktowe ogrody są powszechne u włościan. Większe ogrody fruktowe wynajmują się zwykle przez Izraelitów lub Wielkorosyan, którzy prawie wyłącznie fruktami handlują, wywożąc stąd wielką ilość wędzonych śliwek, jabłek i t. d.

Praca fabryczna nie jest na Wołyniu w takim stanie jakby tego przyrodzone bogactwa i położenie prowincyi wymagały; najlepszym tu dowodem jest ilość rąk pracy fabrycznej poświęconych. Zajętych na fabrykach liczy się w gubernii 8336

Fabryki	Powiat Żytomierski		Powiat Owrucki		Powiat Zwiahelski		Powiat Konstantyn.		Powiat Zasławski		Powiat Ostrogski		Powiat Krzemienieć		Powiat Dubieński		Powiat Łucki		Powiat Rowieński		Powiat Włodzim.		Powiat Kowelski		W gubernii	
	Liczba	Wyrobek	Liczba	Wyrobek	Liczba	Wyrobek	Liczba	Wyrobek	Liczba	Wyrobek	Liczba	Wyrobek	Liczba	Wyrobek	Liczba	Wyrobek	Liczba	Wyrobek	Liczba	Wyrobek	Liczba	Wyrobek	Liczba	Wyrobek	Liczba	Wyrobek
	rąk		rąk		rąk		rąk		rąk		rąk		rąk		rąk		rąk		rąk		rąk		rąk		rąk	
mydła	1	1920	—	—	—	—	1	200	—	—	1	300	1	520	—	—	2	2160	—	—	1	285	—	—	7	5385
karuku	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	175	—	—	—	—	—	—	—	—	1	175
wytap. tłuszczu	—	—	—	—	—	—	1	3600	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	3600
świec	4	27570	1	406	—	—	—	—	2	9150	1	600	4	12160	—	—	4	1148	—	—	2	783	—	—	18	51817
woskobojnie	—	—	—	—	—	—	1	1755	—	—	—	—	1	1800	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	3555
olearnie	—	—	—	—	—	—	—	—	3	570	2	1850	1	1200	2	1761	1	1040	2	700	—	—	1	6465	12	13586
wyprawy skór	9	18470	6	787	15	13033	14	14481	3	1415	15	5558	—	—	11	6400	19	17845	5	3987	8	1864	5	1976	110	85816
sukiennie	—	—	—	—	2	9300	—	—	1	304500	3	3657	—	—	—	—	24	49834	7	19585	6	2356	—	—	43	389250
tytoniu	9	14338	1	1808	2	5145	2	2446	3	5400	1	2247	2	1033	5	8910	—	—	1	2032	—	—	—	—	26	43359
cukrownie	1	12000	—	—	—	—	2	25000	4	1232357	—	—	1	7964	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	8	1277321
gorzelnie	25	199704	26	82149	22	134247	18	102927	8	150650	28	158585	25	171165	19	8600	32	148526	28	132030	21	131750	24	127375	276	1625108
piwowarnie	16	13070	5	1521	12	8088	7	4564	6	16880	6	2250	8	6688	9	19115	8	3304	11	6587	11	7215	9	3540	108	92822
likworów, miodów i dy-	—	—	—	—	1	300	1	6000	1	3900	—	—	2	1065	1	357	1	1200	1	250	3	1262	—	—	11	14334
stylarni	5	12125	2	11620	4	12510	—	—	—	—	—	—	1	315	—	—	1	2625	1	1200	—	—	—	—	14	40395
smolarnie	1	298	—	—	5	7510	10	8510	1	360	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	17	16678
potaszarnie	1	1500	19	—	—	—	—	—	3	176523	—	—	1	1500	—	—	—	—	2	3941	—	—	—	—	7	183464
papiernie	9	1282	—	4350	3	1815	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1600	—	—	—	—	32	9047	
huty żelazne	5	73972	—	—	1	1930	—	—	1	34400	—	—	—	—	—	—	—	—	1	412	—	—	—	—	8	110714
odlew. czuhunu	2	720	1	300	—	—	—	—	1	450	—	—	—	—	—	—	2	4100	2	551	—	—	—	—	8	10171
kotlarnie	—	—	—	—	3	930	2	900	3	9456	—	—	5	907	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	13	12193
czerepicy	12	4097	—	—	8	5020	27	6465	12	20940	8	2350	21	6193	7	6580	15	12520	3	1895	22	9102	16	6370	151	81532
cegielnie	—	—	—	—	—	—	—	—	3	65	12	720	2	75	—	—	2	120	—	—	—	—	—	—	19	918
garnczarnie	8	30370	3	4665	11	21405	—	—	—	—	—	—	1	2000	—	—	1	10000	1	1860	—	—	—	—	25	70300
huty szklanne	1	200	—	—	1	7331	—	—	—	—	1	12200	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3	19731
porcelany	—	—	—	—	3	12562	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3	12562
fajansu	—	—	—	—	—	—	3	1260	8	8250	1	9	15	4377	4	2500	2	760	1	625	9	1564	9	1120	52	20465
wapna	—	—	—	—	—	—	—	1	1500	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1500
chemicznych produkt.	10	6980	—	—	5	5450	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	6000	—	—	—	—	16	18430
powozów	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1014
instrumentów	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3	3000
farbiernie	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Ogół . . .	119	418616	64	107606	102	252876	89	178108	64	1980816	79	190344	92	219976	59	131798	114	255182	68	183255	83	156181	64	146846	998	4221604

Fabryki	Powiat Żytomierski		Powiat Owruński		Powiat Żwelski		W gubernii	
	Liczba	Wyrodek rak	Liczba	Wyrodek rak	Liczba	Wyrodek rak	Liczba	Wyrodek rak
mydła	1	1920	—	—	—	—	7	5385
karuku	—	—	—	—	—	—	1	175
wytap. tłuszczu	—	—	—	—	—	—	1	3600
świec	4	27570	1	406	—	—	18	51817
woskobojnie	—	—	—	—	—	—	2	3555
olearnie	—	—	—	—	—	6465	12	13586
wyprawy skór	9	18470	6	787	1	1976	110	85816
sukiennie	—	—	—	—	—	—	43	389250
tytoniu	9	14338	1	1808	—	—	26	43359
cukrownie	1	12000	—	—	—	—	8	1277321
gorzelnie	25	199704	26	82149	22	7375	276	1625108
piwowarnie	16	13070	5	1521	1	3540	108	92822
likworów, miodów i dy-	—	—	—	—	—	—	—	—
stylarni	—	—	—	—	—	—	11	14334
smolarnie	5	12125	2	11620	—	—	14	40395
potaszarne	1	298	—	—	—	—	17	16678
papiernie	1	1500	19	—	—	—	7	183464
huty żelazne	9	1282	—	4350	—	—	32	9047
odlew. czuhunu	5	73972	—	—	—	—	8	110714
kotlarnie	2	720	1	300	—	—	8	10171
czerepicy	—	—	—	—	—	—	13	12193
cegielnie	12	4097	—	—	—	6370	151	81532
garnczarnie	—	—	—	—	—	—	19	918
huty szklane	8	30370	3	4665	1	—	25	70300
porcelany	1	200	—	—	—	—	3	19731
fajansu	—	—	—	—	—	—	3	12562
wapna	—	—	—	—	—	1120	52	20465
chemicznych produkt.	—	—	—	—	—	—	1	1500
powozów	10	6980	—	—	—	—	16	18430
instrumentów	—	—	—	—	—	—	1	1014
farbiernie	—	—	—	—	—	—	3	3000
Ogół . . .	119	418616	64	107606	102	16846	998	4221604

osób t. j. $\frac{1}{188}$ część ludności, a zważywszy, że tylko południowe powiaty Wołynia są zaprzężone uprawą roli, która tu dostatecznie wynagradza pracę człowieka, cała zaś północna połowa, ani przeszłości, ani przyszłości przed sobą rolniczej nie ma, należałoby się spodziewać większego ruchu fabrycznego i przemysłowego, co niewątpliwie i nastąpiłoby, przy swobodniejszym rozwoju sił ekonomicznych. Spójrzmy na istniejące dziś zakłady fabryczne.*

* Patrz tablicę obok zamieszczoną.

O niektórych rodzajach fabrykacji i przemysłu, godzi się powiedzieć kilka słów w szczególności:

Wykazy o gorzelnictwie znajdujące się w powyższej tabelce dotyczą gorzelni, które operowały w ziemie 1860—61 r. Liczby zaś z r. 1861—62 są nieco inne. I tak według wykazów Jana Prusimowskiego, również z urzędowych źródeł zaczerpniętych (p. Gazeta Polska 1868 r. Nr. 34, 35) ogólna liczba gorzelni doszła w tym roku 303, t. j. po 1 gorzelni na 5157 osób mieszkańców płci obojga. Ogólna siła aparatów gorzelnianych 3572198 wiader; wzięto świadectwo na wypęd na 2974363 wiader; wypędzono zaś tylko 1,531,945 wiader.

Wypęd ten, z dodatkiem przeszłorocznego zapasu, stanowiący razem 1,978,727 wiader, skonsumowany został w ciągu roku, przy czém wypadło na każdego mieszkańca płci obojga po 1 wiadrze $2\frac{1}{2}$ kwarty. W latach zaś 1859 i 1860 roczna konsumpcja wódka na Wołyniu dochodziła 2,444,149 wiader, co czyni z góry $1\frac{1}{2}$ wiadra na osobę. Podobnie przerażająca konsumpcja wódki jest jeszcze na Podolu i Ukrainie. Przeciwnie na Litwie ilość spożytej w tym roku wódki przez ludność czterech guberni (kowieńskiej, wileńskiej, grodzieńskiej i mińskiej) zaledwo o pół miliona wiader przewyższa ilość użytą na Wołyniu; tak iż na Litwie na każdego mieszkańca wypada niespełna $\frac{1}{3}$ wiadra. Czemuż Litwa, uboższa i surowszy klimat mająca, dwa razy wstrzemięźliwszą jest od nas?..

Gorzelnictwo stanowiąc najważniejszą gałąź przemysłu na Wołyniu, po większej części jest prowadzone z małą techniczną znajomością rzeczy i bynajmniej nie daje wielkich zysków, służąc raczej dogodnem ulokowaniem zapasów zboża przy nie-wielkiem potrzebowaniu go na handel. Praktykowane ceny gorzałki są od 75 kop. — 1 rbs. za wiadro. Najwięcej są zajęte gorzelnictwem powiaty żytomierski, owrucki i łucki; najmniej starokonstantynowski i zasławski. Ogólny przybliżony wydatek na wódkę w ciągu roku 1862 wraz z akcyzą rządową, a nie licząc oficjalistów i świadectw na rozprzedaż, wynosił 4,254,263 rubli sr. Przybliżenie idzie na gorzelnie około $\frac{1}{4}$ zbiorów z pół obywatelskich.

Oprócz powyższej ilości gorzałki wypędzono spirytusu 176,355 wiader, z których wywieziono 2171 w. a 174184 w. skonsumowano na miejscu, oprócz pewnej ilości idącej na użytki techniczne, fabrykację likierów, rumu i t. d. Ostatniego rodzaju fabrykacje posiadały na Wołyniu w tym roku 21 zakładów, które zużytkowały 10,484 wiader gorzałki. Zakład wody kolońskiej w Zasławiu zużył jej 72 wiadra. Tu należy jeszcze dodać iż z fruktów i melasu cukrowego wypędza się także wódka tak nazwana pejsaszna, używana wyłącznie przez Izraelitów. Zakładów fabrykujących ją jest 12 (w Cudnowie 1, w Lubarze 9, w Konstantynowie 5, w Zasławiu 2, w Zofijówce łuckiego powiatu 1); ilość produkcji w r. 1861 w spirytusie

2480 wiader i rozprowadzonego na wódkę 1050 wiader. Piwo wywarza się na Wołyniu w niewielkiej ilości; w roku 1861 wzięto było świadectw na 538,070 wiader dla 121 browarów. Dla 30 zaś warzelni miodu wzięto świadectw na 7737 wiader.

Cukrowarstwo ogranicza się na 7 warzelniach mączki i 2 rafineryach. Warzelnie mączki są: 1 w Andruszówce (pow. żytomierski) hr. Bieżyńskiego, ogniowa, o 3 pressach; 2 w Szepetówce (pow. Zasławski) ks. Sanguszki, parowa, o 4 pressach; 3 w Kremienczukach tegoż właściciela, parowa o 8 pressach; 4 w Klembówce tegoż właściciela, parowa o 6 pressach; 5 w Krasilowie (pow. Konstantynowski) pani Czorbowej, ogniowa o 4 pressach; 6 w Nowosielicy, Giżyckiego, parowa, o 2 pressach; 7 w Zahajcach (pow. Krzemieniecki) Bobra, ogniowa, o 3 pressach. Upadły fakryki cukrowe: w Kólkach (pow. Żytomier.) w Ożarówce tegoż powiatu; w Ożarówce (pow. Zwiąhel.) i w Lubomlu (pow. włodzimierski. Rafinerij jest 2, obie w majątkach ks. Sanguszki w pow. Zasławskim, mianowicie w Szepetówce i w Kremienczukach, operująca pod jednym dachem z warzelnią mączki.

Fabrykacya świec łojowych znajduje się w bardzo nędznym stanie; lepsze świece wiozą się z Kijowa, stearynowe nie wyrabiają się wcale. W Poczajowie jest fabryka świec woskowych, kościelnych, mająca rocznie obrotu 10,000 r. s.

Fabryki porcelany i fajansu, z których

niegdyś sławił się Wołyń, są obecnie: w Baraszach (pow. żytomierski) Smotryckiej, w Horodnicy (pow. zwiąhelski) Rulikowskiego, w Baranówce (tegoż powiatu) Mezerów, w Doubyszu (powiat ostrogski) hr. Ilińskich, w Białotynie (tegoż powiatu) ks. Jabłonowskiego, w Romanowszczyźnie (pow. zwiąhelskiego) Ilińskich.

Fabryki szkła prostego aptecznego i tafel prostych, znajdują się: w pow. żytomierskim — 1 w Horoszkach — Nejmana, 2 w Hucie Taljówce — Trockiego, 3 w Hucie Bobryckiej — Załęskiego, 4. w Hucie Osicznej — Białeckiego, 5. w Hucie Dobrzyńskiej — Szawlińskiego, 6. w Kisielówce — Bezpalcowa, 7. 8. w Słobodzie Braczką i we wsi Wieczkach, należące do Izraelitów. W pow. Zwiąhelskim: 9. we wsi Krzywale — Rulikowskiego, 10. w Nemiljance — Uwarowa, 11. w Marjanówce — Wroczyńskich, 12. w Hucie Kurczyńskiej — Kurczyńskich, 13. w Kulce — Uwarowych, 14. w Adamówce — Ilińskich, 15. w Dziekówce — Jabłońskiego, 16. w Marjanówce — Sawickiego, 17. w Serdnej — Potockich, 18. w Pohoryłej — Gagarynowej, 19. w Hucie Lubarskiej — Izraelity, 20. w Słobodzie Nowa Huta (w powiecie rowieńskim), Ponińskich, 21. w Berestiance (pow. łuckim) Radziwiłła, 22. w Wielkiej Szawnicy (pow. krzemieniec.) Chodkiewiczów, 23. w Henrykówce (pow. owruc.) Bohdanowicza, 24. w słobodzie Worobjowskiej (tegoż pow.) Skuratowa i 25. w Gorcyniu — Dewerda.

Innych mniej znacznych nie jestem w stanie wyliczyć, ale wiemy, że nie wszystkie są wymienione w powyższym spisie, n. p. nie ma tu Huty Wajnsztejna w Cudnowskich lasach, huty Piotrowskiego i innych.

Fabryka sukna jest tylko jedna na wielką skalę urządzona w Sławucie ks. Sanguszki; na innych wyrabiają się poślednie gatunki sukna, często na jednym warsztacie. Znajdują się w miejscach następujących: w pow. ostrońskim; w Anopolu 2, w Hluboczku 1; w pow. zwiahelskim: w Korcu 1, w Orepach 1, w Romanowie 1, w m. Równem 1; w pow. rowieńskim: w Tucynie 2, w Międzyrzeczu 1, w Ludwipolu 1, w Horyngrodzie 1, w Bereznem 1; w Beresteczku (pow. Dubieńskiego) 3; w pow. Włodzimirskim: w Łokaczach 1, w Sielcu 4; w Rożyszczach (pow. łuckiego) 24. Z nich 4 należy do obywateli, 22 są własnością kolonistów, 13 Izraelitów i 6 cudzoziemców.

Fabryki papieru i bibuły cukrowej stosunkowo są w lepszym stanie, przynajmniej na wielką skalę urządzonych, z maszyneryą do wyrabiania papieru bez końca jest kilka. Ważniejsze są w majątkach ks. Sanguszki — w Sławucie i w Michli; inne są: w Rudni Dryhłowskiej (pow. żytomier.) Piotrowskiego, w Ludwipolu (pow. rowień.) Ponińskich, w Aleksandryi (pow. rowień.), należy do Izraelity, w Starej Hucie (pow. zasław.) Szydłowskich, w Podbereźcach (w Bereźcach, pow. krzemieniecki) Tarnowskich; nakoniec w Polaniach (ostrog.

pow.), Zubowej, jest fabryka wyrobu masy papierowej z drzewa Langenbacha i Scheutza, fabrykantów papieru w Sławucie. Szażeń drzewa dostarcza 60 p. masy. — Fabrykacja papieru była dość znaczna na Wołyniu i dawniej. Tak w końcu przeszłego i na początku bieżącego stulecia znajdowały się ręczne papiernie: w Michelowie ks. Karmelitów, Sławucie, w Bereźcach, w Aleksandryi ks. Lubomirskiego, w Miropolu Dzieduszyckich, w Siedliszczach Bieżyńskich, w Dryhłowskiej Rudni i najstawniejsza w Troszczy Burzyńskich. W owym czasie proces wyrabiania papieru składał się z następujących manipulacji: mielono masę papierową wstępach, nabierano arkusze na formy ręczne i karuczono klejem zwierzęcym, mianowicie z nówek baranich.

Wyrabianie żelaza (w dymarkach) dość znaczne w powiatach żytomierskim, owruckim i zwiahelskim, jest jednak w stanie nędznym, zaledwo wynagradzając kosztą fabrykacji. Wysokie piece są w Jahodence Baczkowskiego, w Deneszech Działyńskich, w Wysokim Piecu Ilińskich, w Kropiwnie Stopnickiego, w Symonach Wroczyńskich, w Kisielówce Smotryckiego; z nich podobno tylko odlewnia w Deneszech posiada maszynę parową, inne prowadzone są siłą wody lub kołami. Wszystkie w powiecie żytomierskim. Prócz tego są wysokie piece w Lubasce w rowieńskim powiecie i w Kropiwnie (zwiahelskiego powiatu) Uwarowych. Osiński

w swoim czasie naliczył na Wołyniu 3 duże piece, 6 dymarek, 3 fryszerki i ogromną ilość małych rudnic, gwoździarni i t. d. Dawniejszy proces wyrabiania żelaza polegał na prażeniu rudy; przelozonej warstwami węgla w ognisku dymarskim, którego miechy poruszane były końmi, lub siłą wody, tak przygotowany opławek przenoszono pod młoty, zbijano na bochen i rozcinano na sztuki, z których po przetopieniu w ognisku fryszerskim ciągniono szyny. Dawna Huta żelazna składała się z dymarki, kuźnicy (ogniska fryszerskiego) i młotów i produkowała około 160 dzisiejszych centnarów żelaza kutego na rok. Wysokie piece wprowadzone do Polski za Jana III.

Zakłady mechaniczne machin i narzędzi rolniczych są w Sławucie i Deneszech; narzędzia rolnicze wyrabiają się jeszcze w Horynce, powiatu krzemienieckiego.

Gorzelnie, fabryki szkła, żelaza, papieru, świec, mydła i t. d. są po największej części w ręku przedsiębiorców Starozakonnych, drogą drierzawy; cały zresztą ruch fabryczny z małemi wyjątkami, opiera się na ich kapitałach.

Ze względu na cenność produkcji, najpierwsze miejsce zajmują: gorzelnictwo, (1,625,108 r. s.), cukrowarstwo (1,277,321 r. s.) wyrób sukien (389,250 r. s.), fabrykacja papieru (183,464 r. s.), odlewalnie czuhunu (110,714 r. s.), warzenie piwa (92,822 r. s.) wyprawa skór (85,816 r. s.), palenie cegły

(81,532 r. s.), wyrób szkła (70,300 r. s.), i wyrób świec (51,817 r. s.), ze względu na wydoskonalenie fabrykacji mają pierwszeństwo: cukrownie, sukienienie, odlewalnie i gorzelnie. Największe zakłady są: cukrownia w Szepetówce (wyrób na 1,127,714 r. s.), sukienna fabryka w Sławucie pow. zasławskiego (304,500 r. s.) cukrownia w Klambówce (146,218 r. s.), zakład mechaniczny w Sławucie (85,120 r. s.), papiernia w Michni (73,405 r. s.), cukrownia w Kremenczukach (58,425 r. s.), gorzelnia w Michli (53,300 r. s.), zakład mechaniczny i odlewalnia w Deneszech (40,000 r. s.) papiernia w Starej Hutce (30,000 r. s.) siedm pierwszych zakładów są w powiecie Zasławskim, który dzięki działalności ks. Romana Sanguszki pod względem fabrycznym wyrabia połowę ceny produkcji wszystkich pozostałych powiatów. Jeszcze zasługują na uwagę: Huta szklanna w Bołtianach łuckiego powiatu (wyrób na 10,000 r. s.) fabryka świec woskowych w Poczajowie (na 10,900 r. s.) i smolarnia w Nowych Worobiach owruckiego powiatu (10,940 r. s.).

Przegląd powyższy, jak to łatwo zauważyć nie obejmuje wszystkich zakładów i fabrykacji; tak nie było tu jeszcze mowy o tartakach (w Miropolu parowy Czapskiego, reszta są wodne), o kilku parowych młynach (1 w Żytomierzu, 1 w powiecie dubieńskim i 1 w powiecie włodzimierskim, z tych pierwszy produkuje rocznie około 3,000 korecy),

krupczatkach i w ogóle o młynarstwie, które podobnie do tego rodzaju pracy odnieść należy; nie wspomniano tu o kamieniarstwie, ciosaniu kamieni młyńskich, piaskowca i granitu, o trackich zakładach, o fabrykach, chociaż na małą skalę, guzików, siarników (w Budnowie powiatu żytomierskiego) i pozytyw (fabr. Łuczycznego w Lubarze), o zakładach drukarskich (trzy w Żytomierzu), o fabrykacji serów holenderskich, masła i t. d. Wyróbek ich przyłączony do powyższej summy podniesie zapewne cenę produkcji fabrycznej na Wołyniu do 5,000,000 r. s. Przystosowawszy tę summę do liczby mieszkańców, wynajdziemy, że cena fabrycznych wyrobów w przecięciu na każdą osobę wynosi po 3 r. 18 kop. sr.; znacznie przeto mniej aniżeli w całym Cesarstwie, gdzie praca fabryczna daje 3 r. 86 kop. sr. na osobę, nie włączając na to że $\frac{2}{3}$ ruchu fabrycznego na Wołyniu zajmuje wyrób artykułów kosztownych, jak wódka, cukier, sukno, względnie małą liczbę rąk zaprzatających.

O rzemieślnikach nie wiele jesteśmy w stanie powiedzieć, z powodu że braknie nam nawet wiadomości o liczbie rzemieślników w gubernii; ograniczymy się więc tylko na wzmiance o rzemieślnikach po miastach. Powiedzieliśmy wyżej, że rzemieślników w dwunastu miastach wołyńskich liczy się 6814 osób t. j. jeden rzemieślnik na 18 osób mieszkańców miejskich. Liczba ta dzieli się na następujące kategorie: 3,315 osób jest krawców,

szewców, rękawiczników, słowem wyrabiających przedmioty do odzieży służące; 2192 osób trudni się wyrobem rozmaitych sprzętów domowych i gospodarczych, jak meble, naczynia i t. p. 975 osób wygotowuje przedmioty żywotności; tu należą rzeźnicy, piekarze, cukiernicy; na koniec 322 osób trudni się dorózkarstwem i weterynaryą. W powyższej liczbie rzemieślników rozróżniają się majstrowie, których jest 3,344 i czeladników z uczniami w liczbie 3,470. Co się tyczy uprawy rzemiosł po powiatach, to należy dodać że rzemieślnicy więcej nigdy prawie nie poświęcają się swojemu rzemiosłu całkowicie; najczęściej wieśniak wołyński bierze się do rzemiosła, jak szewstwo, bednarstwo, kuśnierstwo, ciesielka i t. p. w porze zimowej, od pracy na roli i w gospodarstwie wolnej.

Nakoniec tu należy wspomnieć o ruchu handlowym w naszej prowincyi, który stanowią: 1) wywóz około $\frac{1}{2}$ urodzaju zboża, wełny hiszpańskiej, drzewa, także niewielkiej ilości wódki, cukru i sukien; pierwszych trzech artykułów za granicę, a następnych w sąsiednie gubernie i do Rosyi; przedmiot handlu zewnętrznego stanowią jeszcze konie, bydło, nierogaczyna i dziegieć; 2) przywóz wyrobów fabrycznych, maszyn, futer, płócien, jedwabów, galanterij i 3) wewnętrzna rozprowadza i zamiana przedmiotów rolnego gospodarstwa po jarmarkach i targach miast i miasteczek wołyńskich; przedmiot wewnętrznego handlu stanowi jeszcze sól, któ-

rej składem jest Konstantynów Stary. Szczegółów o ruchu handlowym zagranicznym nie mamy, co zaś się tyczy obrotów na 475 jarmarkach i jarmarczach po rozmaitych miejscach gubernii, to te chociaż są wykazane w urzędowych sprawozdaniach, ale z powodu małej wiarygodności na wzmiankę nie zasługują. Najważniejszy jarmark jest na 3ch króli w Dubnie, dokąd przyjeżdżają kupcy z Królestwa, Austrii i Rosyi i gdzie podają cenę towarów przywiezionych na 140,000 do 160,000 r. sr.; najważniejszy obrót tu stanowi sprzedaż zboża i wełny. Drugi jarmark ze względu na wartość towarów, jest w Kulczynach na konie i bydło, którego przypędza się tu na 40,000 r. sr. Nakoniec w 1861 r. ustanowiony został jarmark na wełnę w Zasławiu od 1 do 15 Lipca.

Drogi prywatne i publiczne na Wołyniu, od stanu których wprost zależy cały ruch handlowy, są w najnędzniejszym stanie, pozostawione wyłącznie na dyskretyę urzędników policyi ziemskiej; tylko pod przejazd dygnitarzów drogi się reperować zwykły. Zalecają się one szerokością i malowniczą nieregularnością kierunków, wyjąwszy szosę, która znowu mknie przez bory i błota, nie oglądając się nietylko na sioła, ale nawet na znaczniejsze miasta. W 1858 r. było jej wykończono 186 wiorst; dzisiaj oddano jeszcze na użytek publiczny część pomiędzy Równem i Kowlem; a projektuje się przeprowadzenie szosy pomiędzy Łuckiem i Uściu-

giem i pomiędzy Równem a Radziwiłłowem. Traktu pocztowego jest 1,269 w., stacyj pocztowych 69, na których koni do przepręgu 2,042; przewozów przez rzeki jest w gubernii 49.

III.

Własność: prywatna — skarbowa — publiczna. Kapitały.

Powyższe liczby statystyczne, dotyczące ludności i jej zajęć, jakkolwiek są dorywcze, często wątpliwej wartości, a wcale jeszcze nie dają całkowitego obrazu pracy mieszkańca, byt jego i przyszłość zabezpieczającej, to wszakże o wieleby się dopełniły i rozjaśniły, gdybyśmy byli w stanie podać tu choć równie dorywcze liczby o własności, tym najpotężniejszym motorze każdej pracy i ruchu ekonomicznego ludów. Na nieszczęście podania urzędowe w tym względzie są tak oderwane i tak mały zakres posiadania obejmują, że wcale nie mogą dać pojęcia ani o bogactwach prowincyi, ani o ich podziale pomiędzy mieszkańców, a tem bardziej nie znajomią z zamożnością rozmaitych klas i warstw społeczeństwa i ze sposobami użytkowania dóbr na korzyść własną lub kraju. Możemy tylko przytoczyć zbiorowe liczby o własności prywatnej, skarbowej i publicznej, i na tem ograniczyć się w prze-

gładzie własności, doczekując się obszerniejszych materiałów statystycznych i więcej sprzyjających podobnej pracy okoliczności.

Z liczby 3,464 osad, znajdujących się na Wołyniu, 2,695 są we władaniu prywatnem, a reszta należy do skarbu; z miast do prywatnych właścicieli należy Konstantynów, Zasław, Ostrog, Równe i Dubno. Przechodząc do szczegółów znajdujemy, iż w posiadaniu prywatnych właścicieli zostaje ziemi ogółem 5,238,288 dziesięcin i 1,688 sążni, z czego znajduje się:

1,416	dzies.	1,824	sąż.	pod osadami 5 miast,
347,538	„	1,202	„	pod osadami miasteczek, siół i t. d.
1,843,867	„	759	„	ziemi ornej,
669,185	„	11	„	łąk i sianozęci,
867,574	„	410	„	lasu budulcowego,
1,175,113	„	288	„	lasu opałowego,
206,340	„	929	„	zajmują drogi, wygony i zarośla,
127,253	„	1,025	„	rzeki, stawy, jeziora i błota.

Według wiadomości 1848 r. stosunek ziemi ornej do sianozętej jest nieco inny, mianowicie pierwszej liczyło się 2,021,772 dz. a sianozęci 827,160 dz.; taka różnica w liczbach odejmuje wszelką w nie wiarę i pokazuje z jaką dowolnością i niedbalstwem wiadomości statystyczne są formowane. — Według wyrachowania świeżo uczynionego przez p. Włodzi-

mierza Sawickiego (Gaz. Polska Nr. 294 r. 1863) na zasadzie dokumentów przez właścicieli ziemskich posiadanych, ilość ziemi we władaniu prywatnem zostającej równa się 4,837,310 dzies. 725 sąż., a mianowicie:

Pod zabudowaniami dworskimi 41,485 dz. 12 sąż., czyli 2,520 włók.

Pod zabudowaniami włościańskimi 119,106 dz. 45 sąż., czyli 7,235 włók.

Grunty uprawnych dworskich jest 771,959 dz. 132 sąż., czyli 46,892 włoki.

Grunty uprawnych włościańskich 1,085,273 dz. 204 sąż., czyli 65,924 włoki.

Łąk folwarcznych 341,887 dz. 153 sąż., czyli 20,793 włoki.

Łąk włościańskich 413,157 dz. 17 sąż., czyli 25,350 włók.

Lasów dominialnych 2,064,442 dz. 162 sąż., czyli 125,342 włoki.

Widocznie pominięte tu zostały 400,000 z górą dziesięcin ziemi znajdującej się pod osadami miast, pod drogami, wygonami, rzekami, błotami i t. d. Ale to nie przeszkadza autorowi notatki statystycznej w Gaz. polskiej wnioskować, iż cały obszar Wołynia wynosi 294,056 włók (4,837,310 dzies.). Cały kraj dlań składa się z łąków dworskich i niedworskich. Ale pójdźmy dalej.

Na ziemi obywatelskiej, oprócz szlachty, stanów wiejskich i kolonistów liczy się 870,000 włościan,

którzy mieli w 1848 roku 131,866 gospodarstw, a w nich ziemi ornej 974,168 $\frac{1}{2}$ dz. i 526,530 $\frac{1}{2}$ dz. sianozęci. Dziś ten stosunek nieco się zmienił, gdyż według wyrachowania p. Władysława Sawickiego, gospodarstw włościańskich jest 129,815, w których ziemi ornej liczy się 1,085,273 dz. 204 sąż., a sianozęci 413,157 dz. 17 sążni. — Liczba folwarków obywatelskich dochodzi 4,271; ale nadzwyczaj ciekawy stosunek wielkich gospodarstw i małych, urządzonych według nowych wymagań nauki gospodarstwa rolnego i staroświeckich, nie wiadomy jest, i dla tego nie jesteśmy w stanie zrobić sobie żadnej opinii o sile produkcyjnej tej gałęzi pracy społecznej i bodaj czy ją prędko będziemy w możności uczynić. Cytowane już wiadomości z 1848 r. podają ogół dochodów z majątków obywatelskich na 2,679,246 rsr. sumę rażącą swem nieprawdopodobieństwem, bo gdyby nawet cenę ziemi w przecięciu oznaczyć na 20 rsr. dziesięcinę, to i w takim razie wypadaloby, że ona nie czyni nawet 2 $\frac{1}{2}$ % rocznego dochodu, rozumie się czystego.

Niemal połowa majątków obywatelskich odłużona jest w kredytowych instytucjach państwa. W chwili zawieszenia przez nie pożyczek w 1859 r. liczyło się majątków założonych 758, w nich ludności około 450,810 osób płci ob. Wysokość długu 12,428,146 rsr., przytém zaległości 292,729 rsr. W ostatnich trzech latach agitacji instytucji kredytowych wysokość długów ciężących na majątkach,

podniosła się na Wołyniu o $\frac{1}{2}$, gdyż w 1856 roku było odłużonych majątków 579, a dług wynosił 10,260,900 r. 30 k. sr. i w następujący sposób był rozmieszczony w kredytowych instytucjach pożyczki udzielających:

8 majątków z długiem 96,335 r. w moskiewskiej kasie zachowawczej,

8 majątków z długiem 143,677 r. 4 kop. w pożyczk. banku,

279 majątków z długiem 1,625,341 r. 6 kop. w miejscowym urzędzie kredytowo - opiekuńczym (prykaz),

304 majątki z długiem 8,395,545 rs. 20 kop. w petersburskiej kasie zachowawczej.

Odłużone są przed innemi majątki większe; dług się sformował w ciągu ćwierci wieku od 1833. do 1859. roku.

W opiece według wiadomości z 1858. r. jest majątków 85; z nich 63 małoletnich, 4 zaprosowanych, 18 za niewypłat długów i 1 wskutek pozbawienia właściciela praw szlachestwa.

O prywatnej własności po miastach, możemy dać następujące szczegóły, dotyczące li tylko budynków. Z 10,353 zabudowań, z których się składa za wyłączeniem świątyń pańskich, 12 miast wołyńskich, należy do prywatnych właścicieli 10,138. Następująca tabliczka wykazuje ich ilość w każdym mieście z osobna.

	Domów mieszk.		Magazynów		Sklepów		Ogół
	murow.	drewn.	murow.	drewn.	murow.	drewn.	budynk.
W Żytomierzu	163	1630	50	49	163	405	2460
W Owruclu	—	330	—	3	—	118	451
W Zwiablu	12	513	—	—	46	132	703
W Konstantynowie	89	669	—	—	126	9	893
W Zasławiu	28	661	—	—	85	63	837
W Ostrogu	43	476	—	—	70	10	599
W Krzemieńcu	44	532	13	16	40	30	675
W Dubnie	30	676	—	—	69	86	861
W Łucku	29	365	—	4	178	279	855
W Równém	46	471	—	—	64	130	711
W Włodzimierzu	23	370	—	—	36	150	579
W Kowlu	4	366	—	—	1	113	484
Summa . . .	511	7069	63	72	908	1525	10138

O wartości posesyj miejskich żadnych wiadomości nie mamy.

Nakoniec co się tycze wiadomości prywatnej w kapitałach, to wiemy tylko, że w 1858. r. objawiono kapitału kupieckiego 2,191,200 rs., z których kapitału kupców starozakonnych 1,864,800 rs.; że w tymże roku w żytomierskiej izbie cywilnej spełniono i zaoblatowano aktów na sumę 4,537,042 rubl. 91 kop. sr. z czego wzięto do skarbu 92,934 rubl. 74 kop. sr.; że nakoniec przesłano pocztą 6,949,961 rs. z czego trzecia część jest prywatnych kapitałów, a reszta skarbowych, przynajmniej taki stosunek wysłanych summ prywatnych i skarbowych był w pocztamcie żytomierskim.

Przechodząc z kolei do własności skarbowej wyszczególnimy naprzód posiadłości skarbu w ziemi,

która ogółem stanowi 1,208,717 dz. 1296 sąż., z niej

22,811 dz. 1872 sąż. pod osadami miasteczek itd.,
 302,703 „ 1776 „ ziemi ornej,
 113,729 „ 672 „ łąk i sianożęci,
 190,670 „ lasu budulcowego,
 531,084 „ lasu opałowego,
 20,698 „ 1584 sąż. wygonów, dróg i zarośli,
 27,020 „ 192 „ nieużytków i ziemi pokrytej błotami, stawami i rzekami.

Na ziemi tej liczy się 769 osad, miasteczek i siół i 264,831 osób włościan, którzy z uczynionych sobie przez rząd nadziałów płacą doroczne czynsze, inne użytki w majątkach jak fermy, gdzie one są, młyny, arędy i t. d. wydzierżawiają się; lasy, urządzane na podobieństwo skarbowych lasów w cesarstwie, składają 432 leśnych gospodarstw (daczy), a pod względem administracyjnym dzielą się na dwa okręgi i 11 leśnictw.

Ogół majątków skarbowych, w ziemi i kapitałach z czynszami, arędami i t. d. czyni rocznie około $\frac{1}{2}$ miliona intraty, nie stracając dość wysokich kosztów administracji. Tak dochód za rok 1861. prezentuje sumę 465,764 r. 48 $\frac{1}{2}$ kop. sr., która, jeżeli posiadaną przez skarb ziemię ocenimy przypuszczalnie na 20 rsr. dziesięcinę, stanowi 1.88% rocznego dochodu brutto.

Własność skarbu w budynkach jest bardzo niewielka, liczy się bowiem w gubernii domów mie-

szkalnych skarbowych 39 murowanych i 23 drewnianych, magazynów 1 murowany i 7 drewnianych, i 1 murowany sklep. Ogółem 91; są to szczególnie kasznaczejstwa, turmy i szpitale; jurydykcyę sądownicze wszędzie się mieszczą w domach najmowanych, wyjąwszy powiatowe miasto Kowel.

Własność publiczną rozpatrzmy łącznie z posiadłościami miast, gmin wiejskich i t. d. Tu należy najprzód 39,276 dz. 2116 sąż. ziem miejskiej przy siedmiu skarbowych miastach (Żytomierz, Zviahel, Owruż, Kowel, Włodzimierz, Łuck i Krzemieniec), której jest:

2,359 dz. 2195 sąż.	pod osadami,
10,148 „ 1644 „	pod rolą,
1,087 „ 899 „	pod sianożęciami i łąkami,
6,939 „ 1762 „	pod lasem budolcowym,
13,874 „ 1123 „	pod lasem opałowym,
4,009 „ 1044 „	pod wygonami i drogami,
857 „ 649 „	pod rzekami, stawami i błotami.

Następnie idą budynki publiczne, między którymi pierwsze miejsce zajmują świątynie pańskie. Podajemy tu tabelkę wykazującą ich ilość w miastach i powiatach, przyczem budynki drewniane odznaczylismy drobniejszym pismem.

	Prawosławnych cerkwi	Katolickich kościół. Klaszt.	Starozakonnych synag.	Ogół świątyn.
W Żytomierzu	6	2	1	9
" powiecie	4	1	4	9
" Owruż	9	6	20	35
" powiecie	137	4	33	174
" Krzemieniec	1	1	8	10
" powiecie	89	2	1	92
" Dubnie	3	1	8	12
" powiecie	2	3	1	6
" Łucku	19	1	15	35
" powiecie	144	1	4	149
" Równem	2	1	4	7
" powiecie	133	1	1	135
" Zwiahlu	1	2	11	14
" powiecie	129	4	17	150
" Konstantynowie	3	1	3	7
" powiecie	121	1	1	123
" Zaslau	2	1	20	23
" powiecie	6	1	33	40
" Ostrog	141	1	11	153
" powiecie	4	1	19	24
" Włodzimierzu	13	1	13	27
" powiecie	98	1	10	109
" Kowlu	2	1	3	6
" powiecie	1	1	7	9
" Ogół w miastach	7	1	2	10
" powiatach	124	1	3	128
	4	1	3	8
	168	5	13	186
	1	1	1	3
	3	1	6	10
	15	2	17	34
	130	1	4	135
	22	1	11	34
	1	3	8	12
	81	179	290	550
	8	3	19	30
	1	3	17	21
	1	3	13	17
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	21
	1	3	17	

Summa . . . S. s. 2936.

Dodawszy jeszcze do powyższej liczby 5 modlitewni starowierskich (4 w pow. żytomierskim i 1 w zwiahelskim) 2 protestanckie kirchy (1 w Żytomierzu, 1 w pow. Łuckim i 1 dom modlitwy w pow. ostrogskim), a na koniec 1 meczet mahometański w pow. ostrogskim; ogółą liczbą świątyń pańskich będzie 2945, czyli po 1 świątyni na 532 osób ludności. Stosunek ten dla rozmaitych wyznań jest bardzo różny; tak na każdą cerkiew soborną lub parafialną wypada w przecięciu 679 osób prawosławnych, na każdy kościół 1565 osób katolików i na każdą szkołę żydowską 447 osób starożytnych.

Oprócz świątyń pańskich bardzo niewiele jest w gubernii budowli, które do tej kategorii odnieść się dadzą; należą tu mianowicie teatr szlachty wołyńskiej w Żytomierzu, domów mieszkalnych miejskich 2 murowanych i 11 drewnianych, 6 drewnianych sklepów w Równem i 20 budki dla dziesiętników. Budynków należących do duchowieństwa i klasztorów liczy się po miastach: domów mieszkalnych 22 murowanych, 47 drewnianych, magazynów murowanych 12, sklepów murowanych 21 i drewnianych 2.

Nakoniec tu się odnoszą magazyny zsypkowe dla przechowania gromadzkiego zapasowego zboża, których się liczy w gubernii 1612; z nich 1420 w gminach włościan b. obywatelskich i 192 w gmi-

nach włościan skarbowych. W 1861. r. podług wiadomości rządowych było zboża w zapasie:

w magazynach	696514	korc.	oziminy	i	368616	1/2	kor.	jarz.
w rozchodzie	232422	3/4	"	"	i	108774	3/4	"
w niedoborze	15485	1/4	"	"	i	7987	"	"

Przystosowawszy tę ilość zboża zapasnego do liczby ludności, mającej udział w zsypkowych magazynach (422,091 os. włościan b. obywatelskich i 96,739 os. włościan skarbowych), licząc na osobę według rządowych postanowień po 1 czetw. oziminy i 1/2 czetw. jarzyny, znajdujemy iż w magazynach zsypkowych znajduje się zboża w nadmiarze 67,865 korcy (36,461 1/2 korcy oziminy i jarzyny 31,403 1/2 korcy).

Do własności publicznej w kapitałach odnieść należy: kapitał zapasny komisji zabezpieczenia od głodu (kom. narodnoho prodowlstwija), kapitały miejskie, komitetów więziennych i urzędu kredytowo-opiekuńczego (prykaz); są jeszcze kapitały towarzystwa dobroczynności, kapitały, przeznaczone na wychowanie młodzieży, duchowieństwa, gmin żydowskich i t. d., ale o tych nie mamy bliższych wiadomości.

Zasunny kapitał gmin wiejskich ku zabezpieczeniu od głodu składał się pod dniem 1. Stycznia 1862. roku z 345,683 r. 13 1/2 k. s. gotówki, która znajdowała się częścią w zawiadywaniu komisji (295,561 r. 3 1/2 kop.) częścią zaś w rozporządzeniu Izby Dóbr Państwa (50,222 r. 10 1/2 kop. sr.), przy-

czem 318,157 r. 82½ kop. złożone były w kasie zachowawczej (sochranaja kazna) zapewne petersburskiej, a reszta 27,625 r. 31¼ kop. w miejscowych podskarbstwach powiatowych. Oprócz powyższej gotowizny liczyło się w pożyczkach 232,288 r. 90¼ kop. a w niedoborze 6128 r. 42¼ kop. Przyrównawszy ogół kapitału 584,200 r. 47 kop. sr. z liczbą osób do oszczędzania go należących (513,297 os. włościan, 90,032 os. mieszczan i 37,913 os. jednodworców, kolonistów, wolnych i t. d.), licząc według ustaw po 1. r. s. na mieszczan i po 48 kop. na włościan, okazuje się, że jest kapitału w nadmiarze 206,180 r. 11¼ kop. Okoliczność ta może służyć miarą względności exekwujących urzędów na interes prywatny. Można by też samo powiedzieć i o nadmiarze zboża, gdyby nie było wiadomo, że magazyny zsytkowe najczęściej stoją próżne, gdy na papierze wyliczają się krocie korcy zapasowego zboża.

Kapitał zapasowy siedmiu miast wołyńskich skarbowych w 1858 r. składał się z summy 49,057 r. 38 kop., przyczem w niedoborze liczyło się 18,444 r. 20¼ kop. Następująca tabelka, przedstawiająca dochody i rozchody miast w pięciu pięcioletnich odstępach, może dać pojęcie o stanie finansów miejskich w ostatnie ćwierć wieku.

	1838 r.	1843 r.	1848 r.	1853 r.	1858 r.	Pozostałość na kapitał.
Zytniemię	Przychód 32838 50 Rozchód 32938 50	11690 29 11690 29	rubli k. sr. 88 9 92	rubli k. sr. 11529 22¼	rubli k. sr. 23762 10¼	35988 57½
Zwibel	Przychód 11750 72 Rozchód 8307 60	3928 75 4216 40	5011 93 4065 8	4701 57 4701 57	7276 42½	8606 13¼
Owrucz	Przychód 4886 56 Rozchód 4084	1665 46 1665 46	1887 27 1637 46	1639 34 1633 44	2092 67½	2092 67½
Włodzimierz	Przychód 5677 44¼ Rozchód 5586 84	1968 11 1772 70	1998 46 1819 33	2010 29 2008 60¼	2389 77 2450 6	2038 52
Łuck	Przychód 6440 2 Rozchód 6253	2074 22 2074 22	1936 6¼ 1747 8	2411 70 2196 16	2585 7 2622 5	213 5
Krzemieniec	Przychód 10126 52¼ Rozchód 9025	2485 87 2329 96	2738 62½ 2542 8½	3594 85½ 3594 50	5095 28¼ 5149 55½	575 1½
Kowel	Przychód 5856 73¼ Rozchód 5498	1826 57 1689 37	1892 14 1767 11½	1872 24 1771 44¼	1835 61¾ 1552 99	539 20½
Ogół	pozostałości na kapitał w roku 1858 49,057 r. 38 k.					

W roku zaś 1862 stan finansowy miast wołyńskich był następujący:

	Żytomierz	Dubno	Włodzimierz	Krzemien.	Równó	Łuck
	rubli kop.	rubli kop.	rubli kop.	rubli kop.	rubli kop.	rubli kop.
Przechód zwyczajny	17065 18 ¹ / ₄	1009 77	2496 7 ¹ / ₂	4616 17 ¹ / ₂	1380 15	2754 27
Przechód nadzwyczajny	33513 26 ¹ / ₂	14292 70	851 21 ¹ / ₄	4637 32 ¹ / ₂	2138 15	10202 14
Rozchód ciągly	26065 14 ³ / ₄	15292 47	3447 29 ¹ / ₄	8149 80	1713 15	5432 93 ¹ / ₂
Rozchód jednorazowy	24543 30	—	—	93 60	1806 1	7523 47 ³ / ₄
Kapitał nietykalny	448 19 ¹ / ₂	140 15	205 72 ¹ / ₂	296 73 ¹ / ₄	—	100 48
Oszczędności	38878 74 ¹ / ₄	153 56	1364 67 ¹ / ₄	198 29	5060 76 ³ / ₄	—
Dług	—	1489 24	—	—	—	6658 77 ³ / ₂
Niedobór	11205 31 ³ / ₄	1349 41 ¹ / ₂	130 16	4417 1	61 61	268 18 ¹ / ₄
Rachunek nieopłacony	3390 28 ¹ / ₂	12415 14 ¹ / ₂	655 59	3525 19	289 35 ¹ / ₂	1807 55 ¹ / ₂

	Owruż	Ostróg	Konstantyn.	Zasław	Zwiahel	Kowel
	rubli kop.	rubli kop.	rubli kop.	rubli kop.	rubli kop.	rubli kop.
Przechód zwyczajny	2860 88	1368 20	1669 40	1120 53	4803 31 ¹ / ₄	—
Przechód nadzwyczajny	4 3	9045 60	1881 33 ³ / ₄	1000 6 ¹ / ₂	1305 49 ¹ / ₄	—
Rozchód ciągly	2864 91	3414 80	3604 30 ³ / ₄	2120 64 ¹ / ₂	5884 83 ¹ / ₂	—
Rozchód jednorazowy	—	—	146 45	—	215 97	—
Kapitał nietykalny	220 49 ¹ / ₂	—	6716 23 ³ / ₄	—	466 35 ¹ / ₂	—
Oszczędności	142 36 ¹ / ₂	—	—	984 6 ¹ / ₂	8574 72 ¹ / ₂	—
Dług	—	519	—	—	—	—
Niedobór	56 83	45 9 ¹ / ₂	125 88 ¹ / ₄	343 45 ¹ / ₂	3930 40	—
Rachunek nieopłacony	—	1792 93 ³ / ₄	1180 18 ³ / ₄	1488 77	3447 53 ³ / ₄	—

Niema wiadomości.

Kapitał komitetów więziennych, w każdym mieście exystujących, wynosił w 1857 r. 91,549 r. 44 kop.; w 1858 r. było dochodu 89,195 r. 17 kop. Rozchodu na utrzymanie więzień 72,841 r. 62 kop., pozostało więc kapitału 107,903 r. $\frac{1}{2}$ kop. Dochody komitetów formują się: z ofiar, opłat członków komitetów, z summ naznaczonych z ziemskich powinności na utrzymanie więzień i ze skarbowych assygnowań na żywność, golenie głów aresztantom, czyszczenie kominów, kloak i t. d.

Kapitał obrotowy Urzędu kredytowo-opiekuńczego (Prykaz) w roku 1858, za który posiadamy wynotowania, wynosił 2,736,983 r. 16 k. sr. W tej summie własnych kapitałów Urzędu liczyło się 637,845 r. 61 $\frac{1}{2}$ k. a resztę składały summy czasowo lokowane; te są:

26,979 r. 45	kop. kapitałów apelacyjnych,
1,295 „ 20 $\frac{1}{4}$	„ „ przeznaczonych (?),
1,586,343 „ 32	„ „ prywatnych,
467,567 „ 42	„ „ procesowych,
16,952 „ 15 $\frac{1}{4}$	„ „ do przesłania.
2,736,983 r. 16	kop. ogółem.

Summy te znajdowały się:

80,810 r.	w komisji amortyzacji długów,
786,624 r. 52	kop. w Banku,
19,436 „ 17	„ na Niżnym Nowogrodzie,
1,716,026 „ 70	„ w pożyczkach na 26 i 28 lat,

495 r. w pożyczkach na krótkie terminy,
 113,153 „ 23½ kop. w pożyczkach bez procentu,
 18,268 „ 83½ „ lokowane na rozmaitych majątkach (kapitał duchowieństwa katolickiego) i na koniec
 2,168 „ 70 „ gotówką w kasie.
 2,736,983 r. 16 kop. sr. ogółem.

Ogół przychodu w 1858 r. wynosił 164,824 r. 51 kop., a ogół rozchodu 146,096 r. 65½ k. Właśny kapitał urzędu powiększył się w tym roku o 18,727 r. 85½ kop.

IV.

Zakłady publiczne i administracja. Ciężary publiczne i dochody skarbu.

Urząd kredytowo opiekuńczy utrzymuje w gubernii 14 zakładów publicznych, mianowicie 12 szpitali miejskich dla chorych i dwa przytułki. W szpitalach w ciągu roku 1858 liczyło się osób 2,948 mężczyzn i 666 kobiet, przy czem na każdy szpital przypadało z osobna:

Na Żytomierski	324	męż.	291	kob.	Na Dubieński	265	m.	21	k.
„ Ostroński	176	„	12	„	„ Krzemien.	344	„	27	„
„ Zwiąhelski	229	„	42	„	„ Włodzim.	267	„	26	„
„ Rowieński	204	„	26	„	„ Łucki	100	„	54	„
„ Konstantyn.	233	„	40	„	„ Owrański	172	„	33	„
„ Zasławski	257	„	68	„	„ Kowelski	277	„	26	„

Dom przytułku dla niedołęgów w Żytomierzu utrzymywał 132 męż. i 75 kob.; dom przytułku dla dzieci, niegdyś zostający pod opieką Panien Miłosierdzia, miał na wychowaniu w tymże roku 60 chłopców i 73 dziewcząt.

Utrzymanie tych zakładów kosztowało w 1858 r. 63,001 r. 14½ kop., gdy z opłat za utrzymanie chorych wpłynęło tylko 19,033 r. 68½ kop. Oprócz powyższych szpitali i przytułków, są jeszcze: szpital dla starozakonnych w Żytomierzu na 40 chorych i w Konstantynowie na 20, 12 szpitali dla włościan (1 w majątkach skarbowych i 11 w obywatelskich); domy przytułku dla starozakonnych: w Żytomierzu, Dubnie, Krzemieńcu, Łucku i Równem. Zakłady te utrzymują się częścią z zapasowego kapitału gmin żydowskich (krużka), częścią z ofiar. — Towarzystwo dobroczynności utrzymuje w Żytomierzu dwa przytułki dla niedołęgów i szkołę rzemieślniczą na 20 malców, jak również z ofiar utrzymuje się w Żytomierzu Bursa dla 30 ubogich uczniów.

Zakładów wychowania publicznego liczyło się w 1858 r. 79, a mianowicie:

2 gimnazya (w Żytomierzu i w Równem) uczących się 881 os.,

4 powiatowe szkoły, uczących się 244 os.,

32 szkółek parafialnych, uczących się 419 os.,

21 szkółek dla włościan w skarbowych majątkach, uczących się 522,

1 wzorowa pensja dla kobiet, uczących się 23,
 1 prywatna pensja dla kobiet, uczących się 22,
 1 seminaryum prawosławne, uczących się 321,
 4 powiatowe szkoły dla prawosławnego duchowieństwa, uczących się 582 os.,

1 seminaryum katolickie, uczących się 41 os.,
 1 szkoła rabińska, uczących się 188 os.,
 11 szkółek skarbowych żydowskich, uczących się 176 os.

Ogół uczących się 3,419 osób, 1 na 445 osób ludności.

W roku zaś 1824 liczyło się na Wołyniu według Słowaczyńskiego 64 szkół i 3,637 uczniów, czyli 1 uczący się na 330 osób mieszkańców. Porównanie to nabierze większego jeszcze znaczenia, gdy wspomnimy, że w statystyce szkół 1858 r. policzone są szkoły dla starozakonnych i włościan, które albo się nie liczyły, albo wcale nie występowały w 1824 r.

Następujące rezultata daje rozpatrzenie stanu zakładów publicznego wychowania za rok 1862. —

W tym roku liczyło się się:

2 gimnazya; nauczycieli 39, uczniów 946;
 1 szkoła mierniczo-taksatorska przy gimnazjum żytomierskiem: nauczycieli 3, uczniów 33;
 4 szkoły powiatowe: nauczycieli 35, uczniów 263;

1 seminaryum katolickie: nauczycieli 10, uczniów 47;

1 seminaryum dla duchowieństwa wschodniego obrządku w Krzemieńcu: nauczycieli 12, uczniów 400;

4 powiatowe szkoły dla tegoż duchowieństwa: nauczycieli 21, uczniów 679;

1 szkoła rabinów w Żytomierzu: nauczycieli 16, uczniów 222;

12 szkółek skarbowych dla starozakonnych: nauczycieli 39, uczniów 247;

1 szkoła rzemieślnicza dla starozakonnych w Żytomierzu: nauczycieli 5, uczniów 22;

1 pensja żeńska wzorowa w Żytomierzu: uczennic 44;

2 pensje żeńskie dla starozakonnych: nauczycieli 7, uczących się 70;

28 szkółek elementarnych: nauczycieli 34, uczniów 421;

1 Ochrona dla sierot w Żytomierzu: nauczycieli 3, uczniów 76;

22 szkółek włościańskich skarbowych: nauczycieli 22, uczniów 901;

1 szkołka więzienna: nauczycieli 2, uczniów 27;

15 szkółek ewangelickich: nauczycieli 22, uczniów 514;

1 szkołka mahometańska: nauczyciel 1, uczniów 7;

1,254 szkółek przy plebaniach obrzędu wschodniego: nauczycieli 1,254, uczniów pŁ. ob. 12,003;

Prywatnych nauczycieli 7, uczniów 36.

Zatem liczba różnego rodzaju zakładów wychowania jest 1,325, nauczycieli 1,582, uczniów 16,957 t. j. 1 uczący się na 92 mieszkańców; ale jeżeli strącimy 12,003 uczących się w szkołkach przy plebaniach obrządku wschodniego, które nie mając właściwego uposażenia ani organizacyi, istnieją tylko na papierze, a których i w powyższych wykazach z roku 1858 nie wyszczególnialiśmy, to liczba uczących się spadnie na 4,954 i dopiero będzie bliską rzeczywistej, dając 1 uczącego się na 316 os. mieszkańców.

Z powyższych liczb okazuje się, że dla klasy wyższej i średniej t. j. szlachty, mieszczan, jednoludowców i t. d. jest na Wołyniu szkół 29, w których uczących się 1,893 t. j. 1 na 220 osób; szkółek dla ludu, gdyby wierzyć raportom plebanów wiejskich, jest 1,276 uczących się 12,904 t. j. 1 uczący się na 93 osób; szkół dla duchowieństwa obrządku wschodniego 5, w których uczących się 1,079 t. j. 1 uczący się na 17 osób; specjalnych rządowych szkół dla Izraelitów 16, w nich uczących się 561 t. j. 1 na 339 osób mieszkańca; dla ewangelików 15 szkółek, uczących się 514 t. j. 1 na 11 tego wyznania, i nakoniec u mahometan 1 szkołka z 7 uczniami, co czyni 1 uczącego się na 33 osób. Zważywszy, że w powyższych wykazach nie wyszczególnione są elementarne szkołyki żydowskie, które zmieniłyby znacznie stosunek uczących się Izraelitów na lepszy, należy wniesić, iż najmniej

środków do wychowania mają klasy wyższa i średnia, a najwięcej duchowieństwo wschodnie i ewangelicy.

Cywilne magistratury rządowe, porządek i sprawiedliwość czyniące, są: 1 Izba cywilna, 12 sądów powiatowych, 12 opiek, 1 rząd gubernialny, 12 sądów ziemskich, 13 urzędów policyjnych, 1 Izba kryminalna, 1 Izba skarbu, 12 podskarbstw, 1 Izba dóbr państwa, 1 kancelarya gubernatora, 1 zarząd lekarski, 1 zarząd pocztowy, 1 komisya budownicza i t. d. Są jeszcze magistraty. dумы, ratusze, 2 konsystorze, 1 zgromadzenie szlacheckie, koło marszałkowskie, i t. d., ale te są instytucjami wyborowymi, chociaż równie znajdują się pod bezpośrednim dozorem władz miejscowych, a w szczególności gubernatora. W powyższych magistraturach rządowych, za wyłączeniem sądowniczych, o których niżej, również Izby skarbu, dóbr państwa i zarządu poczt, o których wiadomości nie mamy, było w ciągu roku 1858 spraw 36,567, złożonych z 432,583 wniesień (bumag); z tych zrezolwowano 415,338 (26,314 spraw) w ciągu roku, a reszta 17,245 (10,253 sprawy) pozostało na rok następny; liczba numerów wyexpedyowanych była 547,698. W Izbie cywilnej rozwiązano spraw 770 (86 apelacyjnych, 44 śledczych i 640 prywatnych), pozostało zaś na rok następny 380 spraw; przytem w tejże Izbie spełniono aktów, zapisów, sprzedaży, i t. d. 291, a zaoblatowano aktów 901, przy czym użyto pa-

pieru aktowego na 9,271 r. 40 kop., prostego na prowadzenie spraw za 1,719 r. i z opłatą za herbowy na 1,133 r. 9 kop. Wyroków w sprawach sądowych, rozpatrzonych przez gubernatora zapadło w ciągu roku 1,965, z nich 1,054 w Izbie kryminalnej, 904 w sądach powiatowych, magistratach i ratuszach.

Uwięzionych było w ciągu tegoż 1858 r. 3,631 os., z których 1,131 zostawało z przeszłych lat w więzieniach, a 2,500 uwięziono w ciągu roku. Występków i zbrodni popełniono: 31 zabójstw, 54 samobójstwa, 29 było wypadków podpalania, 718 wypadków kradzieży (648 kradzieży koni), 2 wypadki fałszerstwa i 2 podrzucenia dzieci. W powyższych zbrodniach okazało się skompromitowanych osób według stanów: 41 szlachty, 54 mieszczan chrześcian, 165 żydów, 128 włościan skarbowych, 205 osób włościan byłych obywatelskich, 39 jednodworców, 12 os. z duchowieństwa, 44 wojskowych, 72 osób wolnych, 6 cudzoziemców, 1 zbieg z Syberyi i 72 żołnierzy zostających na urlopie (30 za złodziejstwo). Syfistycznych chorych było w szpitalach 861 os.

Podatki bezpośrednio dotyczą osób, ziemi i przemysłu (pogłowne, podymne, gruntowe i przemysłowe) dzielą się na podatek ziemski i podatek skarbowy.

a) Podatek ziemski (ziemskie powinności)

wybiera się według skali przez Najwyższą Władzę zatwierdzonej na trzyletni okres czasu i dzieli się na powinność państwa, powinność gubernialną i powinność miejscową stanów i gmin. W jakim stosunku podatek ziemski pada na odrębne stany i własność widać ze sprawozdań Izby skarbu za rok 1858, w którym zebrano:

1,010 r. na prywatną należność,
4,101 r. 54½ k. na utrzymanie gmin, jednodworców.
Summa 1,047,805 r. 37 kop. sr.

Do podatku ziemskiego, z przeznaczenia ich, należy odnieść jeszcze opłaty, uiszczane przez żydów od mięsa koszernego i świec na potrzeby gmin, jakkolwiek z natury swojej są one podatkiem pośrednim. Opłaty te w 1858 r. uczyniły w 139 gminach żydowskich 191,522 r. 70½ kop. przyczem na każdą osobę płci męskiej przypadało po 2 r. 17½ kop. sr.

b) Podatek skarbowy, około 1 rub. sr. od osób wszystkich stanów opodatkowaniu podlegających, uczynił w 1861 roku 759,174 rub. 13½ k.; pośrednie dochody skarbu z gubernii w tymże roku były:

1,653,850 r. s. z propinacyi (w latach zaś 1859 i 1860 wysokość akcyzy po 1 r. 15 k. od wiadra, dochodziła 2,810,771 r. 35 kop. sr.).

490,669 r. s. za opiekę prawną, mianowicie: świadectwa na szynki, herbowy papier, paszporty, podróże, banderole, aktowe opłaty, rangi i t. d.

455,764 r. 48½ k. dochodu z majątków i kapitałów Izby dóbr państwa, z czynszów, aręd i t. d.

159,994 r. 39½ k. z kredytu publicznego.

650,000 r. z cła granicznego, i

236 r. 8 k. za próby złota i srebra.

Ogół dochodów skarbowych z gubernii za 1861 rok 4,169,688 r. 9½ kop. sr.

Podatek skarbowy od pomieszczeń i w ogóle od budynków prywatnych i innych, dochód przynoszących w miastach i miasteczkach, na drugą połowę 1863 r. oznaczony jest na 28,660 r. sr.; podatek ten na przyszłość ma zamieniać poduszne od mieszczan.

V.

Lista nazwisk właścicieli ziemskich na Wołyniu w 1848 r.

Wiemy na pewno, iż załączona lista nie jest bez błędów; ale ponieważ nie jesteśmy dziś w stanie sprawdzić ją, podajemy więc taką, jaką ze znajdujących się u nas materiałów potrafilimy uformować, pewni, iż nam nikt mimowolnych usterek za złe nie poczyta. Chociaż lista obecna żadnego praktycznego zastosowania mieć nie może, dodaliśmy ją jednak jako szczegół, którego przy opisanu prowincyi pominąć nie wypadało; a każdy zapewne woli mieć przy książce taką listę, aniżeli listę prenumeratorów i t. p., których przecież tyle się drukowało i drukuje bez żadnego pożytku.

Skrócenia znaczą: d. — dubieński, k. — kowelski, kr. — krzemieniecki, ł. — łucki, o. — owrucki, os. — ostroński, r. — rowieński, sk. — starokonstantynowski, wł. — włodzimierski, zs. — zasławski, zw. — zwiahelski, ż. — żytomierski.

- Abramowicze, ł. k.
 Adamowicze, ow.
 Akcyzy, d.
 Aksiukowy, sk.
 Aleksandrowicze, ł. zw. kr.
 Aleksandrowscy, ż.
 Ambrożewicze, ł.
 Andrzejkowicze, k.
 Antonowicze, wł.
 10 Augustynowicze, ł.
 Babińscy, os.
 Baczyńscy, zs.
 Bagieński, sk.
 Bagórscy, kr.
 Bahrationsy, ł.
 Bahrzymowsky, zs.
 Bajkowsky, o.
 Bakinowsky, d.
 Bałykowsky, d.
 20 Baranieccy, d.
 Baranowsky, o.
 Bardeccy, ż. sk.
 Barscy, ł.
 Bartniccy, os.
 Bartoszewicze kr. d.
 Basty, o.
 Batorowsky, ż.
 Bat'kowsky, kr.
 Bączkowsky, kr.
 30 Bechowic, o.
 Bejnarowie, kr.
 Bejzymowie, zs. sk. zw.
 Berchowic, d.
 Berezowsky, ż. kr.
 Bereżecy, kr. d.
 Bernadzczy, k.
 Bernatowicze, o. zs.
 Bernowie, wł.
 Bętkowsky, ż.
 40 Białostoccy, os.
 Bieckowsky, ł.
 Bielajewy, k. wł.
 Bielakowsky, ż.
 Bielanowsky, o.
 Bielański, k.
 Bielasey, sk.
 Bielowsy, zw.
 Bielicy, ż.
 Bieliński, ż. o. zw.
 50 Bielscy, sk. wł.
 Bieniewsky, ż.
 Bienkowsky, os.
 Bieżyński, ż.
 Biskupscy, kr.
 Biliński, sk. k. wł. zw.
 Bliziński, ł. k.
 Bniński, zw.
 Bochęccy, ż.
 Boczkowsky, os. ł. zw. d.
 60 Bobry, w. kr. d.
 Bodiakiewicz, ł.
 Bogatkowie, w.
 Boguccy, zs. r.
 Bogurajscy, ż.
 Bogusze, zs. r. d.
 Bohdanowicze, o. k.
 Bohdanowsky, r.
 Bohdaszewsky, ł. sk. r.
 Bołgunowsky, o.
 70 Bonikowsky, r.
 Bońkowsky, wł. k. r.
 Borkowsky, sk.
 Boruchowsky, sk.
 Boruccy, o.
 Borysiewicz, r.
 Borysowy, os.

- Bosakowsky, zs.
 Boscy, os.
 Bośniacy, os. zw.
 80 Braniccy, wł.
 Brezowie, os.
 Brodnicy, ł.
 Brodowsky, sk.
 Bromirscy, wł. zw.
 Brunetowie, k.
 Brzeżycy, ł.
 Brzezowsky, sk.
 Brzeźniakiewicz, ł.
 Brzostowsky, k. kr.
 90 Brzozowsky, wł.
 Buceniowie, sk.
 Budziszewsky, d.
 Budzyński, ż. zw. r.
 Bukarowie, ż.
 Burczyński, ł.
 Burzyński, ż. zs.
 Buszczyński, ż. ł.
 Butwillowie, ł.
 Byczkowsky, ł. wł. r.
 100 Bydlowsky, ż.
 Bykowsky, ż. k.
 Bylsky, d.
 Cecylowsky, zw.
 Chajęccy, k.
 Chamcowie, ż. ł. wł. d.
 Charczenki, ż.
 Chełmowsky, ł.
 Chęciński, os.
 Chiczewsky, zw.
 110 Chielczewsky, kr.
 Chilewsky, os.
 Chiliński, sk. d.
 Chilkiewicz, ł.
 Chłopiccy, ż.
 Chmielowsky, k. zw.
 Chobrzyński, kr.
 Chodakowsky, o. r.
 Chodakiewicz, kr. d.
 Chodkiewicz, kr. d.
 120 Chojeccy, o.
 Chojnacy, wł.
 Chołoniewsky, wł.
 Chomętowsky, sk. d.
 Choński, wł.
 Chorostecy, os.
 Chruszczewsky, d.
 Chrzanowsky, zs. w. kr.
 Chuchrowsky, ż.
 Cichniccy, sk.
 130 Ciechoccy, ż. sk. k.
 Ciechoński, zs.
 Ciecierscy, sk.
 Cieciszowsky, ł. r. kr.
 Cieleccy, ł.
 Cielinścy, wł.
 Cieszkowsky, wł.
 Ciołkowsky, os.
 Czaccy, sk. wł.
 Czaczkowsky, wł.
 140 Czaginy, zw.
 Czajkowsky, ż. os. zw.
 Czaplincy, wł.
 Czapliński, zs. zw.
 Czarkowsky, ł.
 Czarneccy, zs. os. ł. sk. k.
 zw. kr. d.
 Czarnołuscy, ł.
 Czarnowsky, ł.
 Czartoryscy, r.
 Czarykowy, d.
 150 Czeceze, zs. sk.
 Czehryńcowie, ks.

- Czekierscy, sk.
 Czerczyccy, kr.
 Czerkascy, o.
 Czermińscy, o.
 Czerniaki, wł.
 Czerniawscy, k.
 Czernichowscy, o.
 Czernilowscy, o.
 160 Czerwińscy, d.
 Czeszejkowie, zs.
 Czetwertynscy, os. l. sk. w.
 r. d.
 Czocharajscy, sk.
 Czołobijewscy, sk.
 Czosnowscy, z. sk. kr.
 Czudowscy, o. sk.
 Czyżnowscy, l.
 Cyrynowie, l. sk.
 170 Daniłowscy, l.
 Daniłowy, z.
 Daszczyńscy, z.
 Daszkiewicz, os. l. sk. d.
 Dawidenkowie, l.
 Dawidowscy, l. zw.
 Dąbrowscy, z. zs. sk. k. kr. d.
 Dąbscy, d.
 Debaskomowie, zs.
 Demińscy, zs.
 Delaturowie, sk.
 180 Denyskowie, d.
 Deskurowie, zs.
 Deszartowie, l.
 Dębowsky, sk.
 Dębscy, d.
 Diatylowicze, z.
 Didkowscy, z. os.
 Dmochowscy, l. w.
 Dobeccy, zs.
- Dobieccy, zs.
 190 Dobieszewscy, zw.
 Dobkowie, zw.
 Dobroczyńscy, k.
 Dobrorolscy, r.
 Dobrowolańscy, z.
 Dobrowolscy, l. sk.
 Dobrzyjałowscy, d.
 Dolanowscy, d.
 Domaniewscy, sk.
 Domańscy, sk.
 200 Domaradzcy, sk. zw.
 Dorofkiewicz, zw.
 Doróżyńscy, sk. zw.
 Druzbaccy, sk. kr.
 Drużyłowscy, z.
 Drzewieccy, sk. w. r. kr.
 Dubieccy, os. k. d.
 Dubiscy, d.
 Dublańscy, zw.
 Dubowieccy, o.
 210 Dulibowscy, l.
 Duniny, r. kr. d.
 Dworzańscy, d.
 Dybczyńscy, k.
 Dybowscy, l.
 Dzialewicze, d.
 Dziegciowscy, sk.
 Dzierzbiccy, r.
 Dziewulscy, w.
 Dziżczewscy, sk.
 220 Ejsmontowie, o. l. sk. wł.
 Ekieltowie, d.
 Esterhazowie, r.
 Faciewscy, l.
 Fafusy, wł.
 Falińscy, wł.
 Faliszewscy, k.

- Falkowscy, o. l. d.
 Fedorowicze, sk.
 Felikowscy, wł.
 230 Felińscy, z. l.
 Fetcowie, l.
 Filewscy, os.
 Frankowscy, os. d.
 Frebingowie, z.
 Frolandowie, z.
 Frygińscy, l.
 Fuldowie, sk.
 Gadomscy, zs. zw.
 Gagaryny, zw.
 240 Gałęzowscy, l.
 Gardlińscy, z. l.
 Garnisze, zs.
 Garliccy, kr.
 Gawlińscy, z.
 Gąsiorowscy, sk.
 Gedrojciovie, z. l.
 Gierszodowie, l. d.
 Gierszonowie, os.
 Gidzińscy, l.
 250 Gilferdyngi, sk.
 Giżyccy, z. o. sk.
 Głęboccy, z.
 Glinieccy, d.
 Glinsey, r.
 Głowaccy, z. zs. w. zw.
 Głuchowscy, kr. d.
 Głuszkowscy, r.
 Godlewscy, k. d.
 Gojrzewscy, r.
 260 Gołębscy, os.
 Goreccy, r.
 Gorlińscy, os.
 Gorkowy, os.
 Gorkowscy, w. zw.
- Goszkowscy, z.
 Gosławscy, sk.
 Gostyńscy, l. k. kr. d.
 Górkowscy, zw.
 Górrowscy, wł.
 270 Górscy, wł.
 Grabowscy, sk. zw. d.
 Granowscy, l.
 Gratoscy, kr.
 Greczyńscy, zw.
 Grocholscy, z. zs. l. sk. r.
 Grodeccy, l. k. wł.
 Grodziccy, o.
 Grodzińscy, k.
 Groznowie, wł.
 280 Gruje kr. d.
 Gruszeccy, sk. r.
 Grzybińscy, z.
 Grzymalowie, z.
 Gutowscy, k. w.
 Halkiewicz, l.
 Haniccy, z.
 Hańscy, z.
 Hartmanowie, os. sk.
 Hejbowicze, z.
 290 Hobiadowie, l.
 Hotele, z.
 Hołowińscy, z. o. l. sk.
 Hołubeccy, l.
 Horacyusze, r.
 Horehlady, k.
 Horodeńscy, o.
 Horodyńscy, z.
 Hryniewicz, zw.
 Hryniewicz, l.
 300 Hulanicy, z. l. kr.
 Hulewicze, z. os. l. w. zw.
 Humieccy, zs. sk.

- Hurkowie, os.
 Jabłonowscy, os. sk. w. wr. d.
 Jachimowscy, sk.
 Jachowscy, r.
 Jajkowscy, k.
 Jakubowscy, o. z. w.
 Jakutowicze, k.
 310 Janczarscy, os.
 Janiszewscy, k. w. zw. kr.
 Jankiewiczze, os.
 Jankowscy, l. sk.
 Janowscy z. w. r.
 Jarkowscy, sk.
 Jaroccy, r.
 Jarchoccy, zs.
 Jarzębkowscy, l.
 Jarzynowie, wł.
 320 Jasińscy, os. sk. k. r. kr.
 Jastrzębscy, z. zs. sk. kr. d.
 Jaworowscy, d.
 Jaworscy, l. w. d.
 Jeleneczyce, r.
 Jałowiccy, os. l. sk. w. zw.
 r. kr.
 Jerlicze, o. d.
 Jezierscy, z. k. r.
 Jędrzejewscy, k.
 Jodkowie, os.
 330 Jukielskoni, l. (starozakon.)
 Jukowscy, l. r. d.
 Jurczenki, k.
 Jureccy, zs.
 Jurjewicze, z.
 Jurkowscy, r.
 Justycecy, w.
 Jusypowcy, os.
 Ihnatowicze, zw.
 Ilińscy, z. zs. os. sk.
- 340 Iwaniccy, wł.
 Iwanowscy, zs. l.
 Iwaszkiewiczze, z.
 Iskorościńscy, o.
 Izbiacy, zw.
 Izdebacy, z. os. k. zw.
 Kaczkowscy, zs. w.
 Kadłubiccy, os. kr.
 Kalczyccy, os.
 Kaleńscy, z. os.
 350 Kalińscy, o. z.
 Kalitowicze, z.
 Kałusowscy, k.
 Kameńscy, o. sz. kr.
 Kamienieccy, zw.
 Kamińscy, z. sk. w. zw.
 Kaniewscy, os.
 Kańscy, w.
 Karczewscy, z.
 Karwiccy, d.
 360 Karszewicze, z.
 Karzewscy, d.
 Kaszowscy, w. r. kr. d.
 Kaszperscy, zs.
 Kaweccy, kr.
 Kępińscy, os.
 Kiccy, kr.
 Kielczewscy, zs.
 Kirkory, zw. d.
 Kisiela, d.
 370 Kleczyńscy, z. r.
 Klejnowicze, sk.
 Kłembowscy, sk. kr.
 Klerowicze, wł.
 Kłukowscy, sk.
 Kłosowscy, d.
 Knollowicze, sk.
 Kobylńscy, z. o.

- Kochanowscy, sk.
 Koczańscy, sk.
 380 Kocowicze, o.
 Kocowscy, d.
 Kolubakiny, zw.
 Kołakowscy, l.
 Kołkowscy, r.
 Kołomyjczowie, sk.
 Kołyszczowie, sk.
 Komornicy, k. w. d.
 Komarowicze, k. zw.
 Koncewicz, l.
 390 Konczewscy, zs. sk.
 Konczakowicze, o.
 Kondraccy, z.
 Konopacy, zs. l. sk. zw.
 Konopkowicze, d.
 Korbutowicze, z.
 Kornicy, o.
 Korolenki, z.
 Korolewscy, sk.
 Korwowscy, sk. kr.
 400 Koryznowie, os.
 Korzeniowscy, z. zs. l. k.
 zw. r.
 Kosakowscy, l. k. w.
 Kosińscy, w.
 Kosowscy, os.
 Kosteccy, z.
 Koszyccy, o.
 Kościuszkiewiczze, o.
 Kościuszkowicze, o.
 410 Kotelnicy, l.
 Kotkowscy, os. sk.
 Kozakiewiczze, os.
 Kozarewicz, zw.
 Koziccy, os.
 Kozłowscy, z. ow. kr.
- Kozubscy, zs.
 Kozyrscy, k.
 Kozuchowscy, kr.
 Krajewscy, z. zs. os. zw. r. kr.
 Krasiccy, z. os. l. k. w. d.
 420 Krasinicy, k. zw.
 Krasowscy, sk. kr.
 Krasuscy, zs.
 Kraszewscy, z. l.
 Krejcowicze, sk.
 Kretowicze, kr.
 Kropińscy, w.
 Kruczkowscy, y. w. kr.
 Krukowscy, zs.
 Kruszewscy, z.
 430 Kruszyńscy, zw.
 Krzeszewicz, e, os.
 Krznanowscy, l.
 Krzyształowscy, os.
 Krzywiecy, d.
 Krzyżanowscy, zs. os.
 Kwiatkowscy, os. l. sk.
 Kuczalscy, r.
 Kuczyńscy, w. zw. d.
 Kudriawcowy, z.
 440 Kulczyccy, os. sk.
 Kuleszowicze, l.
 Kulikowscy, z.
 Kułińscy, z.
 Kunicy, d.
 Kurdwanowscy, r.
 Kurowicze, zw.
 Kurowscy, z.
 Kustowscy, r.
 Kuszelewscy, z.
 450 Kuwiczynscy, l.
 Kuźmińscy, k.
 Lachmanowicze, z.

- Łachowieccy, d.
 Łaskowscy, ł. kr. d.
 Łasoccy, ż. os.
 Łasotowie, zs.
 Łebiedynscy, os.
 Lechnicy, d.
 Leduchowscy, sk. w. kr. d.
 460 Leimanowie, os.
 Lenczewscy, o. kr.
 Lenkiewicz, os. r.
 Lenkowscy, zw.
 Lerkamowie, kr.
 Leszkiewicz, sk.
 Leśniewscy, ż.
 Lewandowscy, ł. sk.
 Lewanidowie, w.
 Lewiccy, ż. o. os. sk. d.
 470 Lewikowscy, sk.
 Lewińscy, w.
 Lewkowscy, os.
 Liniewscy, w.
 Linowscy, k.
 Lipińscy, o. w.
 Lipscy, ł. r. d.
 Lisieccy, k. w.
 Lisikiewicz, os. ł.
 Litwińscy, ł.
 480 Lityńscy, ł. r.
 Lubańscy, d.
 Lubienieccy, r.
 Lublińscy, k.
 Lubomirscy, os. ł. w. zw.
 r. d.
 Lubowiccy, o.
 Ładowie, zs.
 Ładyńscy, w.
 Łapczyńscy, os.
 Łapińscy, os. kr.
- 490 Łaskarzewscy, d.
 Łaszewscy, r. k.
 Łaźnińscy, os.
 Łączyccy, k.
 Łepkowscy, sk.
 Łęczyccy, k.
 Łobaczewscy, o. zs. os.
 Łobarzewscy, k.
 Łochowscy, sk.
 Łoganowscy, sk.
 500 Łopuszańscy, ł.
 Łosiowie, zs. ł. zw.
 Łoziccy, os.
 Łozińscy, os. sk. zw. d.
 Łubkowscy, zw.
 Łyczkowscy, r.
 Macewicz, ż.
 Machczyńscy, zs.
 Madalińscy, zw.
 Magierowscy, ł.
 510 Majewscy, ł.
 Makarewicz, o. ł. sk.
 Maksymowicze, r.
 Malczewscy, w.
 Maleccy, ł.
 Malinowscy, ż. sk. zw. d.
 Małachowscy, ż. o. kr.
 Maławscy, zw.
 Małyccy, d.
 Małyńscy, os. sk. d.
 520 Małyszczycy, d.
 Manusiewicz, d.
 Marcinkiewicz, ł.
 Marcinkowscy, sk.
 Markmillerowie, ł.
 Marszycy, zs. zw. kr.
 Maśkowscy, kr.
 Matuszewicze, o.

- Mauchowie, w.
 Mazewscy, o.
 530 Medynowie, o.
 Mewesy, o.
 Mezerowie, zs.
 Mężyńscy, zs. ł. kr.
 Mianowscy, ż. ł. k. w.
 Miaskowscy, ż. w. d.
 Miączyńscy, ł. k. w. zw. d.
 Michałowscy, o. os. ł. kr.
 Micińscy, ż.
 Micielscy, ł.
 540 Miecznikowscy, os. ł.
 Miedźwieccy, os.
 Mieleniewscy, ż.
 Mieloszeńscy, zw.
 Mierzwińscy, sk. o.
 Mierzejewscy, ż.
 Mijkowscy, k.
 Mikulicze, zw.
 Mikulowscy, k.
 Milantowie, ł. w.
 550 Milewicz, s. sk. w.
 Milewscy, os.
 Milerowie, ż.
 Milotkiewicz, k.
 Milowicz, kr.
 Miłoszewscy, w.
 Minuszewscy, sk.
 Minkiewicz, zw.
 Mirscy, ł.
 Młodeccy, sk. d.
 560 Młodzianowscy, ł. k.
 Młodziejowscy, o.
 Młyńscy, ż.
 Mnischowie, kr.
 Mochelscy, zw.
 Mochlińscy, wł.
- Moczulscy, ż. r. kr.
 Modzelewscy, wł.
 Mogilniccy, os. kr.
 Molscy, kr.
 570 Moldawscy, ż.
 Mołodeccy ł. wł.
 Moraczewscy, ł.
 Morawscy, os.
 Morzyccy, ż.
 Mosakowscy, os. kr. d.
 Moszczeńscy, kr.
 Moszyńscy, o. ł. k. w. zw. r.
 Mroczkowie, o.
 Mroczkowscy, ż.
 580 Murzynowscy, ż.
 Mycielscy, k.
 Myślińscy, ł.
 Mysłowscy, zw.
 Nagórnicewscy, os.
 Nagrodzcy, w. zw. d.
 Napiórkowscy, sk.
 Napruszewscy, zs.
 Narodosławscy, w.
 Nartowy, zs. kr.
 590 Nasiorowscy, kr.
 Neczaje, sk. wł.
 Nideccy, ł.
 Niebytowski, w.
 Niehrebeccy, sk.
 Niedaszkowscy, o.
 Niedziałkowscy, o.
 Nienadkiewicz, zs.
 Niepokojczyccy, sk. kr.
 Niecieccy, r.
 600 Niesieccy, os.
 Niewęglowscy, kr.
 Niewiarowscy, ż.
 Niewmierzyccy, ż. o.

- Niewiński, r.
 Nosarzewscy, os.
 Nowakowscy, sk.
 Nowiccy, ż. o. os. l. d.
 Nowosielscy, sk.
 Nowoszyccy, os.
 610 Nowowiejscy, ż. r.
 Nykowie, os. d.
 Obiedziński, ż.
 Obniscy, l. k.
 Obryccy, os.
 Obuchowscy, ż.
 Ochociński, os.
 Ojślawscy, w.
 Okółscy, k.
 Okraszewscy, os.
 620 Olendzcy, w.
 Oliński, sk.
 Olizarowie, ż. l.
 Olszańscy, o. sk. w.
 Olszamowscy, l. r.
 Olszewscy, zs. kr.
 Omieciński, ż. o. l. zw. r. d.
 Opaccy, w.
 Opoccy, os. sk.
 Opoczyński, ż.
 630 Oraczewscy, sk.
 Orański, k. ż.
 Ordowie, k.
 Orlewscy, sk.
 Orliccy, kr.
 Orłowscy, zw. kr.
 Oronowscy, wł.
 Orurgowie, l.
 Orzeszkowie, l. k. w.
 Oskierkowie, ż.
 640 Osmulscy, w.
 Osoliński, kr.
- Osowscy, sk. ż.
 Ostaszewscy, zs. zw.
 Ostorogowie, l.
 Ostroscy, w. kr.
 Ostrożewscy, sk.
 Otwinowscy, d.
 Ottowie, w. d.
 Ożarówscy, kr. d.
 650 Padlewscy, zw.
 Pajewscy, zs. sk.
 Pańkiewicz, os.
 Pańkowscy, ż.
 Panowy, ż.
 Paproccy, ż. wł.
 Parniewscy, k.
 Paszkiewicz, wł.
 Paszyński, o.
 Pawlikowscy, ż. os. l.
 660 Pawłowski, l. sk. d.
 Pawscy, sk.
 Pawszowie, o. r. d.
 Pągowsky, d.
 Peretiatkiewicz, os. l. sk.
 k. d.
- Peszyński, sk.
 Petrykowscy, kr.
 Piaszczyński, kr.
 Piatniccy, os. sk.
 Piątkowscy, ż. zs. d.
 670 Piegłowski, ż.
 Pieleśzewscy, os. kr. d.
 Pięńkowscy, ż.
 Piotruszewscy, k. d.
 Pieleczy, os. d.
 Pikuliński, l.
 Piniński, l. sk. k. kr.
 Pireccy, k.
 Piwniccy, l. wł.

- Piotrowieccy, rk.
 680 Piotrowscy, ż. os. o. l. r.
 Pietruszewscy, l.
 Piratowscy, kr.
 Platerowie, w. r.
 Płaskowscy, o.
 Płazowscy, l.
 Płotniccy, ż. r.
 Poczetowscy, o.
 Podezascy, l.
 Podhorodeccy, os.
 690 Podhorodeński, ż. l. sk. k.
 w. r.
- Podhorsey, ż. kr.
 Pogonowscy, k.
 Pógorzelscy, r. d.
 Pogórscy, ż.
 Pohowscy, d.
 Polanowscy, ż. sk. r. kr.
 Polikowscy, l.
 Połoiński, l. r.
 Poniatowscy, l. sk. d.
 700 Poniński, zs. zw.
 Ponosiewicz, sk.
 Popławscy, zs. sk. kr.
 Pomorscy, d.
 Popowy, l.
 Poradowscy, d.
 Porczyński, zs. os. zw. r.
 Porębscy, wł.
 Potoccy, os. ż. o. zw. kr.
 Postrucy, w.
 710 Poziomscy, kr.
 Pozowscy, d.
 Poznański, l.
 Prażmowscy, ż. l. w.
 Proskurowie, ż.
 Prosowscy, w.
- Pruscy, sk.
 Pruszyński, ż. o. os. sk. zw.
 r. kr.
 Przebyszewscy, sk.
 Przeclawscy, sk.
 720 Przenickowie, kr.
 Przesieccy, o.
 Przeluscy, w.
 Przesłański, o.
 Przesmyccy, k. r.
 Przewłoccy, l.
 Przyborowscy, ż. o.
 Przegoccy, w.
 Przygoccy, l.
 Przyszychowscy, zw.
 730 Przyłuscy, kr.
 Przyłuscy, ż. s. d.
 Przysieccy, d.
 Puchalscy, ż. l. k. w.
 Puchiny, ż.
 Puczyniny, zw.
 Pulikowscy, o. ż.
 Puławscy, zw.
 Puzdrowscy, sk.
 Rabcewicz, o.
 740 Rapsztyński, o.
 Raciborscy, ż. k. wł. kr. d.
 Raczyński, zs. w.
 Radeccy, w.
 Radłowski, k.
 Radziwiłłowie, ż. r. d.
 Raduscy, l. kr.
 Rajewscy, o. kr.
 Rajkowscy, sk.
 750 Rakowscy, zw. r.
 Rakulowie, l.
 Ratomscy, os. ż.

- Ratyńscy, ż.
 Roguzcy, kr.
 Rohozińscy, os. sk. w. d.
 Romanowie, zs.
 Romańscy, l. ż. w.
 Romerowie, w.
 Ronikierowie, w.
 760 Rosołowscy, ż. os.
 Rostworowscy, zs. zw.
 Rosciszewscy, zs.
 Rosowieccy, d.
 Rotaryusze, sk.
 Rotermundowie, ż. w.
 Rozembergowie, ż.
 Rożanowscy, sk.
 Rózańscy, sk. k. kr.
 Roźniatowscy, ż.
 770 Różyccy, ż. os. r.
 Ruczyńscy, l. k. w.
 Rudkowscy, sk.
 Rudnicey, ż. o. zs. sk. k. 810
 w. zw.
 Rudzcy, sk.
 Rudzińscy, wł.
 Rusiłowscy, k.
 Ruszczyce, ż. k.
 Rutkowscy, os. k. w. d.
 Rybaczewscy, sk.
 780 Rybczewscy, zs.
 Rybczyńscy, o. r.
 Rychtery, d.
 Rykalscy, ż.
 Ryńkiewicz, os.
 Rytarowscy, zs.
 Rząrzewscy, w. d.
 Rzeczyccy, w.
 Rzepeccy, os. kr.
 Rzewuscy, ż. sk.
- 790 Rzyszczewscy, w. kr.
 Sadowscy, ż.
 Sanguszkowie, zs. zw. w.
 Sanoccy, ż. os.
 Sanowscy, w.
 Sapiehowie, os. sk.
 Sarneccy, ż.
 Sawiccy, w. zw.
 Saworowscy, o.
 Schabicczy, ż.
 800 Sciejewscy, l.
 Serwatowscy, l.
 Siedleccy, wł. kr.
 Siedligowscy, k.
 Siedlińscy, w.
 Siedliscy, l.
 Siemiątkowscy, zw.
 Sierakowscy, sk. w.
 Sierzputowscy, os.
 Siestrzewitowscy, k.
 Siniccy, ż.
 Sińnikowcy, d.
 Skabliccy, k.
 Skaliszewscy, l.
 Skalmirowscy, zw.
 Skarżewscy, d.
 Skąpscy, kr. d.
 Skibiccy, wł.
 Skibniewscy, w.
 Skirmuntowie, os.
 820 Skoczynscy, l.
 Skopińscy, o.
 Skorupscy, o. k.
 Skowadeccy, kr.
 Skrzyneccy, d.
 Skupińscy, sk.
 Słascy, kr.
 Sleszyńscy, os.

- Sliwińscy, d.
 Sliwowscy, w.
 830 Sławkowice, sk.
 Sławuszewscy, l. w.
 Stoniewscy, l. sk.
 Słoweccy, ż.
 Słowiccy, os.
 Służewscy, k.
 Smolakowcy, w.
 Smorszczewscy, r.
 Sniechowscy, zw.
 Snigilewicz, sk.
 840 Sobieszczańscy, k. kr.
 Sobolewscy, o. w.
 Sobotnicy, d.
 Sokolnicey, sk.
 Sokołowie, ż.
 Sokołowscy, ż. k. r.
 Sokółscy, ż.
 Solarscy, sk.
 Sołtykowie, os.
 Somerfeldy, k.
 850 Somplascy, o.
 Soncowy, kr.
 Soroczyńscy, ż.
 Sosnowscy, os. d.
 Spędowscy, kr.
 Sredzińscy, l.
 Stachowscy, l.
 Stachursey, l.
 Stadniccy, kr.
 Staniszewscy, ż.
 860 Starczewscy, k. w. d.
 Staruszkiewicz, o.
 Starzewscy, k.
 Starzyccy, os.
 Starzyńscy, ż. w.
 Staszewscy, ż. o.
- Staszkievicze, ż. o.
 Stebliccy, ż.
 Stebniccy, ż. kr.
 Steccy, o. os. l. k. w. zw.
 r. kr.
 870 Stefańscy, ż.
 Stepkowscy, o. zs. zw.
 Stepurzyńscy, k.
 Sterpińscy, wł.
 Stojanowscy, sk.
 Straszewscy, sk.
 Straszynscy, ż. zw.
 Strażycowie, w.
 Strażyńscy, r.
 Strojnowscy, o. w. d.
 880 Strupińscy, k. zw.
 Strupczewscy, d.
 Strutyńscy, zs.
 Strzeleccy, sk. kr.
 Strzelniccy, ż.
 Studzińscy, d.
 Studzienki, kr.
 Sumowscy, k. wł.
 Suprunenki, os.
 Surynowie, ż.
 890 Surzyccy, k.
 Sufozyńscy, zw.
 Suscy, kr.
 Swiecińscy, l.
 Swiecznikowcy, d.
 Swiękowscy, ż. d. zw.
 Święciccy, ż. zs. l.
 Świętochowsky, zw. kr.
 Świętojańscy, kr.
 Świętosławscy, d. ż.
 900 Swidzińscy, sk.
 Syczewscy, o.
 Syngilewicz, sk.

- Szadurscy, wł.
 Szałaccy, ż.
 Szancenbachowie, l.
 Szaszkiewicz, sk. zw.
 Szawliński, ż.
 Szawłowski, sk. os. kr. d.
 Szawrowscy, os.
 910 Szarscy, r.
 Szatkowski, ż.
 Szatrzycy, k.
 Szczastni, w.
 Szczepkowski, zs. os. r. d.
 Szczepiccy, l.
 Szebiaki, l.
 Szembekowie, sk.
 Szemiłow, l. d.
 Szeptyccy, w.
 920 Szkuratowy, o.
 Szmarscy, o.
 Szmarny, sk.
 Szodnarowie, ż. zs.
 Szpakowski, l.
 Szpaliński, zw.
 Szpilewscy, os.
 Szejnbergowie, os.
 Szturmowie, kr.
 Szubianowski, kr.
 930 Szulanowski, o.
 Szulcowie, l. sk.
 Szumlański, d.
 Szumscy, zs. os. sk.
 Szymański, k.
 Szwabowie, o.
 Szyzewscy, r.
 Szylknechty, ż. l.
 Szyrmy, l. k.
 Szysztowy, l.
 940 Szytarowie, d.
- Talkowie, os. sk.
 Tarnowski, os. l. w. kr. d.
 Tchorzewscy, d.
 Tchorzycy, sk.
 Teleżyński, os. l.
 Terleccy, os. sk. zw.
 Tłuchowski, kr.
 Toczewscy, kr.
 Toczyscy, kr.
 950 Tokarscy, l. d.
 Tolpyszkiewicz, ż.
 Tomaszewscy, os. l. r. d.
 Tonżewscy, sk. k. w. k.
 Topolscy, ż.
 Traczewscy, l. r.
 Trawinowy, l.
 Trejczkowie, ż.
 Tresenbergi, l.
 Tretiakowy, w.
 960 Troccy, ż.
 Truskowski, zw.
 Trypolscy, ż. o.
 Trzebiński, sk.
 Trzeciakowie, os.
 Trzelescy, zs.
 Trzemeccy, l.
 Trześniowski, zs. l.
 Trzetrzewiński, l.
 Tucewicz, ż.
 970 Tugłowski, d.
 Turkułowie, w.
 Turnowie, kr.
 Turnarowie, l.
 Turowicze, w.
 Turowieccy, kr.
 Turowscy, kr.
 Turscy, wł.
 Turzańscy, os. l.

- Tuscy, zw.
 980 Tuszowski, d.
 Twardowski, sk.
 Tymieńscy, sk.
 Tyszewicze, w.
 Tytyjewscy, kr.
 Tyczkowski, kr.
 Tyzenhauzy, o.
 Ulanicy, ż. d.
 Umiński, ż.
 Urbanowski, zs. l. sk.
 990 Uszczapowski, o.
 Uwarowy, zw.
 Uziębłowie, kw. w.
 Wachowski, kr.
 Wachrzyński, l.
 Walewscy, ż. l. k. w. zw. d.
 Wakułowicze, os.
 Waniewicze, os.
 Wasilewscy, ż. l. sk. w. kr.
 Wasilkowski, l.
 1000 Waśkowski, o.
 Wąsowicze, o. zs. sk.
 Wczelkowie, ż.
 Werniccy, r.
 Wesółwscy, k.
 Węgrzeccy, l.
 Wężykowie, l.
 Wielhurscy, wł.
 Wieloboccy, k.
 Wierciński, ż.
 1010 Wierzanicy, sk.
 Wierzbiccy, ż. l. s. k. kr. d.
 Wierzchlejcy, sk.
 Wierzyński, l.
 Wietrzyński, k.
 Więcewiczowie, w.
 Widawscy, ż.
- Wigurowie, os.
 Wikszemscy, os.
 Wilczyński, o.
 1020 Wilczopolscy, sk.
 Wilgowie, sk. k.
 Wiliński, kr.
 Winnicy, sk.
 Wisłoccy, sk.
 Wiszniewscy, ż. o. w.
 Witgenschtejn, l. zw. d.
 Witowski, ż.
 Wituszyński, ż. sk.
 Witwicy, k.
 1030 Witwiński, l. kr.
 Włodkowie, os. l.
 Włodkowski, os.
 Włodzimirski, d.
 Wnorowski, w.
 Wodziecy, r.
 Wodziński, w.
 Wojakowski, sk. kr.
 Wojciechowscy, d.
 Wojnarowski, ż. zw. kr.
 1040 Wojewodzcy, ż.
 Wojtkowski, l.
 Wolański, k. w. d.
 Wolscy, os. l. sk. k.
 Wołodzkowie, l.
 Wołoszenki, ż.
 Wołoszyński, d.
 Worcelowie, os. k. r.
 Woronice, zw.
 Woronicecy, l.
 1050 Wosiński, r.
 Wosiński, os.
 Wranglowie, ż.
 Wroczyński, ż. zs. os. zw.
 Wydźgowie, w.

- Wyhowscy, ż. o.
 Wyległowie, w.
 Wyleżyński, ż.
 Wysoccy, zs. os.
 Wyszatyccy, os.
 1060 Wyszomirscy, ż.
 Wyszpolscy, os. r. kr.
 Wyrzykowscy, sk. w.
 Zabokrzyccy, ł.
 Zabotonowy, ł.
 Zacharjaszewicze, o.
 Zagórscy, o. os. w. r. d.
 Zagrzebscy, sk.
 Zagórowscy, d.
 Zahriażscy, ł.
 1070 Zajączkowski, sk.
 Zakaszewscy, ł. sk. k.
 Zakrzewscy, os. w.
 Zalescy, sk.
 Zalewscy, ż. os. ł. w. d. 1100
 Załączscy, o. os. ł. sk. k. r.
 Zamojscy, os. sk. zw.
 Zarębowie, os. sk.
 Zarudzy, k.
 Zarzeccy, kr.
 1080 Zawadzcy, o. ł. k. w. zw. d.
- Zieleniewscy, o.
 Zielińscy, w.
 Zienkiewicz, kr.
 Ziółkowski, o. w.
 Złotniccy, k.
 Złotolińscy, os.
 Znamierowscy, ł. r.
 Zwolińscy, ż. os.
 Zwolscy, d.
 1090 Żabokrzyccy, ł.
 Żardeccy, sk.
 Żarnowieccy, kr.
 Żegoccy, ż. d.
 Żeleńscy, ż.
 Żeromscy, os.
 Żołądkowscy, o.
 Żołędziowscy, zw.
 Żółkiewscy, ż. zs.
 Żółtowscy, ł. w.
 Żukotyńscy, ż.
 Żukowscy, zs. sk.
 Żygoccy, wł.
 Żulińscy, kr.
 Żyromscy, ł.
 Żytyńscy, ł. d.

Treść.

Stronnica

Od Autora III

Część jeograficzna.

- I. Granice. Powierzchnia. Rzeki. Przyrodzone bogactwa. Rozległość. Podział administracyjny. Herby i mundur obywatelski . . . 3
- II. Osiedłość i pamiątki historyczne w powiatach Żytomierskim, Nowogródwołyńskim i Ostrogskim 13
- III. Osiedłość i pamiątki historyczne w powiatach Zasławskim, Starokonstantynowskim i Krzemienieckim 27
- IV. Osiedłość i pamiątki historyczne w powiatach Dubieńskim, Włodzimierskim i Kowelskim 37
- V. Osiedłość i pamiątki historyczne w powiatach Łuckim, Rowieńskim i Owruckim 49

Część statystyczna.

- I. Zaludnienie. Liczba mieszkańców — stosunek płci — przyrost ludności. Podział mieszkańców ze względu na narodowość, wyznania i stany 61

138925

II. Praca: uprawa roli — wyrobek leśny — chów bydła, koniowiec. Ruch fabryczny i przemys- łowy. Drogi	73
III. Własność: prywatna — skarbową — publiczną. Kapitały	95
IV. Zakłady publiczne i administracja. Ciężary publiczne i dochody skarbu	110
V. Lista nazwisk właścicieli ziemskich na Wo- łyń w 1848 r.	121